

ИНСОНГА ҚУЛЛУҚ ҚИЛАДУРМЕН

Хикоялар

МУНДАРИЖА

Инсонга қуллуқ қиладурмен
Қора домла
Тақдир кимнинг қўлида
Атир
Фано ва бақо
Кўк тош
Жинни
Макруҳ
Омон қолган одам
Тафт
Арвоҳ
Қодирийни кўрганман-у

ИНСОНГА ҚУЛЛУҚ ҚИЛАДУРМЕН

*«Дилларни ёқ сўзинг билан, пайғамбар!»
А. Пушкин*

Қуёш субҳ ёқасини чок этиб, кўк майдонида жилва кўргузгач, Соҳибқирон Қуръони каримни лавҳ устига қўйдилар. Кун саратон буржида эди, шиддати беадад. Ўрда саҳнида давлатпаноҳнинг оқ чодирлари шукуҳу асьаса ила чарақлаб кунга юз тутди.

Шу маҳал хиргоҳнинг кўринишхона йўлагига соч-соқоли ўсиқ, дарвишона хирқа устидан кумуш фўта боғлаб унга эса туғро беага таққан бир кимса пайдо бўлиб, мунгли кўзларини ердан олмай, шоҳона остонага қараб ўтаверди. Чодирнинг давлатхона қанотида Соҳибқиронга кўриниш бермоқ учун мунтазир ўлтирган казо-казо салтанат устунлари, фузалою уламо, сипоҳсолору нўёнлар, хосу раъиядан келган калонтару кадхудолар — бири ҳайратда, бири ғабда, ноилож қараб қолдилар. Белидаги дархону туғро нишонлари бунинг учун ҳуқуқ берадирким, ул зот нақшинкор эшикни беижозат очиб, ичкарига юз тутди.

— Шул нопок девона била маҳрами асрор бўлибдурлар, давлатпаноҳ,— деб надомат қилди кимдир.

Яна биров маҳзал ила кулди:

— Бир маҳрамлари кал Иноқ, бир маҳрамлари бул рўдапоким, боши кесилиб кетмаганидан ҳоло мамнун эмас...

«Девона» кирганида Соҳибқирон жиғали саллани бошларидан олиб, меҳмонга жой кўрсатдилар. У ўлтиргач:

— Ниятларимиз, илоҳо, мустажоб бўлғай, — деб Оллоҳга такбир айтдилар. Соҳибқирон чорпоядаги нардни ҳам четга суриб, мубоҳасага кирмоқ учун шаймиз дегандек эътимод билдирдилар.

Ул зот ҳамон кўзини ердан олмай тааммулда қолгани учун, Соҳибқирон унинг ёдига солдилар:

— Мубоҳаса Исо алайҳиссалом хусусида эрди...

— Бале... Алҳол Биби Марям вазъ тўлғоқида афтода эрди,— фасоҳат билан бошлади «девона», товуши ажаб оҳангдор, тиниқ эди,— қулоқлариға ваҳий келдиким, аё умминисо, бу

кун сандин бир ўғлон таваллуд ўлғайким, бу оламда шоҳу гадо ва жамъи маликуссалотин анга тиз чўкиб тоат қилгай ва абадул-абад атбоъ бўлурлар. Дарҳақ ул сабий манглайида шуълаи гардиш ила келдиким, то жониби Қуддуси шариф тамом мунаввар ўлди. Бу хабари арожиф исроил қавмининг Ирод отлиғ шаҳаншоҳига етиб, зулму фазиҳатда машҳур эрди, анинг ошуби ҳаддин ошди. Таҳликада қолган ул ғаддор амиру умаросиға, миршабу шабдонлариға, ҳатто жамъи яҳуда дояхонларигача амри дарғазаб қилдиким, ул кароматсаро сабийни топсинлар ва маҳв этсунлар. Илло гўдакни топмадилар. Алҳол, ул иблис алайҳуллаъна: «жамъи шаҳру кентни, тамоми исроил мулкини жустижў қилиб, шул кеча таваллуд топган ўғлонки бор, барини қатли ом қилинг», дея...

— Бас қил, муғанний...— дедилар Соҳибқирон.— Фаҳмладикким бизнинг гўдаклигимиз афсоналариға шама қилурсен.

— Оре,— деди тинглагувчининг эътимодидан қулфи-дили очилган сўзамол суҳбатдош.— Оре, сенинг чироғингни тангри ёндирибдур. Искандари Зулқарнайн туғилган мағорада Арасту ҳакимнинг лавҳаи номаси топилмиш, ани эшитиб билурсен. Ҳукамои Рум лавҳани ўқидилар: Мовароуннаҳрда бир ўғлон таваллуд топғайким, етти иқлим салотинин забун этгай, исми Искандари Соний аталур ва рубъи маскун анинг тасарруфида бўлур, деб. Алҳол, ваҳимага тушган етти салотиннинг жосуслари улус аро елиб-югуриб...

— Тўхта. Дарҳақ, биз кўп жангу заҳмат ила ул етти салтанатга музаффару мансур бўлиб, алҳамдуллилоҳ, Мовароуннаҳрда барини яқсар этдик...

— Тамоми мулки Туронзамин, Хўқонду Хўжанд, Андижону Марғином, Қошғару Туркистон жатта зулмидин омон топдилар. Мовароуннаҳрни итини инсон гўшти билан боқадирғон жатталардан мосуво қилиб, парчину қирпичоқ бўлган Чифатой улусини давлати қавий айладинг...

— Илло сабийликдағи сеҳру асрори каромат — бари фасонадур. Арасту уламои юнон турур. Аларда асотиру фасона бисёр бўлур. Сен ҳам фасоначи эркансен, Айри. Ҳамд-сано Оллоҳга бўлсин, лоф бандасиға нолойиқ. Фиёсиддин Али Яздийким, жангномасида шаънимизга лофни кўп айтибдур, бадиасини рад этдик. Юнонистонда дағи Ҳомер отлиғ асотиргўй ўтган. Улку батамом сўқир эрмиш. Сен эса бизни аён кўриб турибсен.

— Барибир, эл, Амир Темур Оллоҳ таолонинг баргузидасидур, дерлар. Зеро, Зуҳал ила Муштарий буржида таваллуд топибсенким, Оллоҳ таборак еру кўкни шул соатда яратмишдир. Нужумотнинг бу ҳолати ҳар саккиз юзликда бир келурким, аларнинг чеҳрасида нури илоҳий зухур ўлнай. Аввало Искандари Зулқарнайн, андин сўнгра Мухаммад алайҳиссалоту вассаллам ва дағи сен, қиблагоҳ...

Соҳибқирон, одатларича, лат еган чап елкаларига сал энгашганча силкиниб кулдилар:

— Абас бу, нағмасоз! Ҳисобда ғалат кетдинг. Аввало Искандари соҳибқирон калимаи шаҳодатдин беҳабар мушриқдур, бизнинг қаторимиздан эмас. Сен Исо алайҳиссаломдан бошлаб эдинг, анинг таваллуди...— дея яна ўринларида тебраниб кулдилар:—йўқ, бу бари тўқима, сен эса хизматимиздасен, номуносибдур.

— Йўқ, мен сўз хизматидамен, деб айтдим. Сўз эса ҳақ хизматидадур.

— Бале, шеъру шоир илоҳдин. Демишларким, отамиз Тароғай баҳодирнинг тўфанг ўқидин ўлмаган рақиблари Қозоғон нўён ҳазрат Сайфиддин шайхул-аъламнинг бир рубоийларидин телба бўлмиш. Сен ҳам бизни абётгўйлик ила телба қилмағай эрдинг,— дея яна кулдилар, аммо кўрдиларким, ҳамсуҳбатлари юзида табассум йўқ. Шунинг учун жиддий давом этдилар:

— Гўдак чеҳрамизда нури илоҳий зоҳир ўлғони лофдур, илло уламолар машварати жорий юзликда исломға ривож берган шу зот дея бизга фатво берганлари рост.

— Ҳа ... Олам сеҳрлидур. Соҳибқирон. Унинг тарихи сенинг жангу жадалларингдангина иборат эмас. Анда руҳият, фусункор афсонаю илоҳий ҳикматлар...

— Сенинг тунги наволаринг...

— Оре, бари омухтадурким...

Ҳурматли китобхон, ижозатингиз билан, биз муҳобасани шу ўринда бўлиб, диққатингизни ўзга бир нимарсага жалб этамиз.

Кимдир бул тап тортмас шаддод?

Дунёда ҳеч ким, ҳатто ота-онаси ҳам сенламаган жаҳонгир ҳукмдорни сенлаб, у билан муроқаба қилур? Наҳот унинг жони ширин бўлмаса?!

Воқеа бундай бўлган эди.

Мовароуннаҳр ҳукмдори Хуросону Сейистонни ўғилларига суюрғол қилиб, Шому Ажам орзулари билан форс ҳудудларида қароргоҳ тортиб турганларида Мозандарон доруғасидан шикоят етди. Шероз улуси музаффарийларнинг зулму мусаллатидан додини кимга айтишни билмай, қон йиғлаб, Соҳибқирондан имдод кутар эмиш. Бу паёмдан саркарданинг ташвишлари чандон орткиди, тоқату ҳаловатлари йўқ эди. Ё раб, бу мумсик волию ҳокимлар сўқирмики, на Худо қаҳрини, на раъият касрини кўради! Шерозга лашкар тортиш сардори муаллонинг мўлжалларида йўқ эди, хаёллари бесари — пой бўлиб, оромлари қочди.

Маломат икки келур, нақлидан бўлиб, устига устак, шу кеча ватандан ялавоч чопар етиб, яна бир шумхабар айтди. Ялавоч аққиб отидан бемажол йиқилиб, ўлар ҳолатда шивир бердиким, Дашти қипчоқдан Тўхтамишхон етовида келган катта сипоҳлари Мовароуннаҳрни яғмо ғорат қилиб, Соҳибқироннинг она бешиги Занжирсаройни оташзада, Бухорои шарифни эса қамал қилибдурлар. Бухорода толиби илму аҳли фузалонинг қатлиға жазм этмишлар...

Давлатпаноҳ юзларига қон қалқиб, у ён-бу ён юргач, қўлларидаги жўжи чўқморини уриб синдириб, жаҳл отидан тушган бўлиб тошга ўтирдилар.

— Эй фосиди фузух!—дедилар Тўхтамишни эслаб.— Ўғлимиз тенги, нури айн деган эдик муртадни. Хожа Шамс мозорида Қуръони мажидни дастига елиб, «Сизга наузанбиллоҳ жиҳод қилмагаймен», дея онт ичган эди, қасамхўр! Ғаддор!

Соҳибқирон шу кеча биринчи маротаба ҳорғин қариядек оромга ётдилар. Қасри Орифонда безовта тунадилар. Тушларида Баҳоуддин Нақшбандни кўрдиларким, қаландарсифат эмиш, айтдилар: «Аё ўғлон, жамъи кавкаб ҳут буржиги келибдур, қирон бўлур. Нуҳ тўфонида ҳам мундоқ эрди, жатта ҳукамолари бун билмас. Бухорои шарифга лашкар тортгил», деб.

Эртасига давлатпаноҳ машварати умарога аён этдиларким, «Мовароуннаҳрга дарҳол қайтурмиз, юртимиз мусулмонлари биздан нажот кутади».

Тасарруфларига олган яқин-ёвуқ шаҳру кентга волийлар тайинлаб, руҳи Расулуллоҳ алайҳиссаломга тиловат бағишлагач, эртасига бўз от миниб қарқарони дубулғага ўрнатдиларда, найза-қалқон қўлларида, заррин фўта белларида, яроқ таққан минг тўфангчи даврасида, яшил туғ остида саф бойлаган икки туман лашкарни шимол томонга силжитдилар.

Бундай пайтда Соҳибқирон марқаби кажавода эмас, узоқ йўлга от минар эдиларким, аққим отнинг ёбон йўлларида елиши дилларидаги ғазаб чўғини андак совитар деган умидда. Илло, йўқ, билъакс, ҳориб-толганларида ҳам осойиш тополмай яна Тўхтамишни эслаб кетдилар. Ул нобакор бир неча йил муқаддам Урусхоннинг қасди қатлидан қочиб, Соҳибқиронни қиблагох дея паноҳларига сиғиниб келган эди. Самарқандда унн илтифот ва сийлов билан кутдилар. Давлатпаноҳ унга Ўтрору Саброи улусларини пешкаш қилдилар. Дағи бир туман лашкар бошига қўйиб, «Бор, ёғийингни дафъ эт», дея фотиҳа бердилар. Меҳр кўргузуб, насиҳат айтдиларким, «Нури айним, зафарга кўзинг етса, ёғийға омон бергил, боғ-бўстонни вайрон қилма, бача-бағилни асир олма, аврот қўлга келса, асокирға айт — фасад қилмағайлар», деб. Ул нонкўр эса, барининг аксини қилиб, Дашти қипчоқдан бефатҳу зафар, мулзам қайтиб келди. Соҳибқирон бу ношукрни отасининг қотили Урусхондан гина қилиб, унинг хунхор ўғиллари Қутлуғ Буға ва Тўхтақия қасдидан уч тобқир қутқаздилар. Тўртинчн бор ҳам неча туман лашкар бериб, Мамайхонни маҳв этишига, Олтин Ўрда тахтига ўлтиришига, Жўчи улусининг нуфузи ортишига ҳамият қилдилар. Энди эса ул густоҳнинг кўзларини фазиҳат пардаси босиб... Қирқ кун деганда Жайхуннинг Хоразм соҳилларида Амир Темур лашкарларининг тўзон булутлари ва «сурон» садолари осмонни тутди. Қокил қўйган Темур сипоҳийларининг

муборизлик важоҳатини кўргач, келгинди жатта сафларига ғулув тушиб, пароканда қоча бошладилар. Соҳибқироннинг Худодод Хусайн, Шайх Али отлиқ туманбегилари Тўхтамишни Сарифсув ва Зарнуқ ёқаларигача қувиб бориб, Анбар тепалигида тамом мусаҳҳал этдилар...

Бу жанглар тинганда ҳамал кирган эди. Соҳибқирон қароргоҳ кўтарган Хўжанд суйининг Акар туманида наврўзи ажам, хушбўй субҳи сабода қизғалдоқлар тебранар, тундаёқ кўприк қуришга чиққан пулсоз сипоҳий тўдаларнинг тарақ-туруқи олисдан эшитилар эди. Соҳибқирон аслаҳасиз, енгил хилъатда хос чодирларидан чиқиб, тонг нафасини олмоқ учун дарё сариға йўл тутдилар. Изларида, русумга кўра, содиқ қутволлари Иноқ борар эдиким, мулозимотларида сидқидил, ўлимдан тап тортмайдиган қавий жўша ва далер мубориз эди, иков соҳил устига доҳил бўлдилар. Қўрдиларки, қуйида бир тўда жулдуру нотавон жўчи асирлар юзбоши амир Қатағон поспонлигида ўтиб борадир. Соҳибқирон кўзларида аломати савол зухур этди.

— Маҳкум ёғийлар, Соҳибқирон, қатли ом этилур,— деди Иноқ. Давлатпаноҳ андак тааммулга толдилар ва сафдан бирини кўрсатдиларки:

— Ани ҳузуримизга чорлағил,— деб.

Иноқ ул асирни олдиға солиб олиб келди. Соч-соқоли ўсиқ, дарвешифат бу зот, белбоғида кадусимон қўбузки, кўҳналигидан сайқалланиб кетмиш эди, кўзини ердан олмади.

Ўтган кечаси Соҳибқирон дарё жонибидан шул қўбузнинг дардли нағмасини эшитиб, уйқу ва оромлари қочиб, хушлари пароканда бўлиб эди.

— Насабу насабингни айт,— дедилар Соҳибқирон.

— Маҳкум бандамен,— деди асир беҳадик.

— Биз сени ўлимдан холис қилдик.

— Йўқ, мен алар билан ўлимга борурмен,— деди ул зот. Жавоби дағал эшитилди.

Соҳибқиронга «йўқ» дегувчи бўлмасди. «Бир девона экан», деган андишага бордилар.

— Ихтиёр ила ўлмоқ бандасига гуноҳ.

— Ўз улусингни қатлиом этмоқ ундан ортиқ гуноҳдур,— деди дарвешифат асир.

— Булар хусусан сен ҳам, беҳаё ғанимлар, босқинчи жатталарсиз!— дедилар Соҳибқирон ғазаб хуружини босиб.

— Йўқ, мен турк фарзандимен, булар ҳам зоти-буди билан турку тожик!

— Нечук?

— Тўхтамишхоннинг одати борки, жанг сафларида ўзи қўнган манзил атрофиға турон замин фарзандларидин, қари-қури фуқарони тизиб қўйиб ишрат қиладур. Булар ўшал бегуноҳ шўрликлардан. Амир Қатағон асир олиб ҳайдаб келди.

Соҳибқирон ҳанг-манг бўлдилар, қонлари чеҳраларига тошди. Илло бу «девона» ўзига ярашмаган бир фасоҳат билан гапирадирки, айтганлари талбис ё макрга ўхшамасди. Уни хиргоҳга бошладилар. Иноққа амр қилдиларким, «Бу можаро тафтиш қилинсин, агарчанди гап хақ бўлса, «асирлар» эмас, амир Қатағон қатл этилгай.

«Дарвеш» Мовароуннаҳр ҳоқонининг тоқи-равоқиға ҳар куни кириб юрган одамдек, на маснаду мақомига, на ҳашаму аслоҳига ҳайрат кўргузди. Ўлтур, десалар,— ўтирди, гапур, десалар — гапирди.

— Тунда абёт айтиб нағма қилган сенми эдинг?

— Мен.

Отинг нимадур?

— Айри Қўбуз дерлар.

Соҳибқирон, ҳазил қилур дея, жилмайдилар.

— Нечун «Айри»?

— Термиз сайидлари етакида мурид эканмен, йўқликдан айрига сим тортиб чертар эдим... асли исмим Мухаммад.

— Бор. Либос ёпурлар, хизматимизда бўлурсен.

— ... Мен сўз хизматидамен,— деди Айри Қўбўз тап тортмай,— сўз эса ҳақиқат хизматидадур.

Соҳибимни сенга ҳам алмашмасмен.

Соҳибқирон лол қолдилар. Бу нағмакаш сўзида олампаноҳни бирон марта улуғламади, энди эса бетга чопиб... Соҳибқирон ғазабданми, ҳайратданми вужудларида андак титроқ сездилар. Ҳозир бу қулбаччани дарҳол чопиб ташласалар ҳақлари ҳам, ҳадлари ҳам бор эди. Аммо бу девонаи бенавонинг кўзими, сўзими—нимасидир бундай сайъидан тинди, қулоқларида унинг тунги сирли навоси янграб кетгандай бўлди.— Бу ҳаётда улуғ пийримиз ва қайнотамиз раҳматли Убайдуллоҳ Садр аш-шариатдин ўзга ҳеч кимса бизни сенлаб айтмаган. Сен иккиламчисисен,— дедилар қайғадир, чет бир нуқтага тикилиб.

— Жасорат эгасига қўл кўтармаслигини билурмен, Соҳибқироннинг мардлигини яна бир бор имтиҳон қилишга жазм этдим. Зотан, менинг учун бунинг эзаси баланд эмас, умримнинг бу ёғи текинга қолди, шоҳидсен.

— Унда жасур эмас, таваккалчи тентак экансен.

— Эшитган эдимки, Соҳибқиронга таъби маҳзул бнр сўзамол созанда манзур бўлмиш, машшоқлар ичра даврада кўнгул очар эрди. Ўзи эса сўқир экан. Бир куни давлатпаноҳ андин: «Отинг нимадур?», дея сўрадинг. «Отим Давлат», деди созанда. «Давлатнинг кўзи кўр, бўлурми?», дединг. Созанда айтди: «Давлат кўр бўлмаса, оқсоқнинг қошига келурму?!».

Соҳибқирон беихтиёр кулиб, нохуш совиган вужудлари яйради.

— Бу ривоятдур...— дедилар.

— Менинг Искандари Сонийни сенлаб гапиришим ҳам бир кун келиб афсона бўлур...— деди Айри Қўбуз. Шундан сўнг бу тунги муғанний Соҳибқирон кўзларига гўё бошқа бир қиёфада намоён бўла бошлади. Ногоҳ унинг кеча тунда куйлаган навои-ноласн бутунича ёдларига келди. У сўзлар гўё мусиқа бирла эскир мавжларида сайрона эди:

Барги сабз ёз бўйи кун нурын эмди. Куч йиғиб, деди: «Бас, кун — ўзим эндн». Ҳасаддин сарғариб, чирт узилдию пилдираб-шилдираб қаброға инди.

*Кузнинг қаро тунни, момақалди роқ,
Йиғоч теграсинда тентирар япроқ.
Барқ қилич сермаб, ёқар гулханлар,
Саросар тутанқиб биқсир гулшанлар.
Ўшал гумроҳ баргидин туташиб олов,
Ул дуркун ҳам ўртанур лов-лов...
Барг енгил, енгилтак мулҳиди зардушт,
Она мулкин ёқиб бўлур модаркуш,
Макруҳдир ким кечса у ҳувзатидин,
Алҳазар ёмоннинг мазамматидин...*

Тунда дарё соҳилидан етган бу оҳанглар Соҳибқироннинг оромларини олган эди, энди эса бор маъноки фикрасти била уқувларига келди. Соҳибқирон бу навода аввал гўё тамоми ўз умрларини, кейин сарбасар ўт туташган дунёни, Мовароуннаҳрни кўрдилар. Агар гумроҳ япроқ Тўхтамиш тимсоли бўлса, бу бандаи бенавонинг сеҳрли қўбузи бизнинг сайъ-қўшишимизга ншорат қилмасму?

— Айри Қўбуз... кўнглимизга келурким, навои абетнинг ила эртанги жангу зафаримизни башорат қилурсен. Айт, қувиб борсак, нобакор Тўхтамишни маҳв этурмизму?

— Асрори ғойибни билмам, Соҳибқирон, фолу таъбир ҳам очмам, қуръа ҳам солмам. Вале, Оллоҳ дилимга солса, чертиб, куйлағаймен...

Бу жавоб мужмал бўлса ҳамки, Тўхтамиш дафъ этилмаса хонадонда ёнғин ўчмағай, деган фикр Соҳибқироннинг дилларидан кетмай қолди. Кечалари Айри Қўбуз абетидан ҳақмату каромат излаб тонг отдирар, шаддод қўбузчини жулусларига чорлаб, яна мууроқаба қураб эдилар. Бу мубоҳасалар одат бўлиб қолди. Шоирнинг сирли, мавҳум суҳбатлари манзур бўлар, фаросату басиратиға ботинан таҳсин айтар эдилар. Шуйла, Айри Қўбуз, чаптаст Иноқ қатори, Соҳибқироннинг ўзгалар учун ҳайратомуз, расамад мантиқидан ғайри бир маҳрамлари бўлиб

қолди. Бахши ўзини ортиқ эркин тутиши билан гоҳо Соҳибқироннинг ғазабларини оширар, аммо ул зот бу шаддодға негадир «Бор, озодсен!» дея айтолмас эдилар.

Энди азиз китобхон, тушундингизки, ҳикоямизнинг нбтпдосида улар ўртасида тўсатдан бошланган мубоҳаса ҳам шул жумладан эди. Соҳибқирон бу ғалати шоир билан гоҳи хаёлан ҳам олишар, аслида эса ёлғизликда ўзлари билан ўзларн зиддиятга кирар эдилар. Баъзан эса унда ўзларини кўрар эдилар. Шиддатли воқеалар асири бўлиб, ўлимдан тап тортмай, бетўхтов қонли жангларда минглаб асирларни кўриб дийдалари қотган Соҳибқирон ўзларини гоҳи шу одамга, ёки дилларини босим чирмаётган бир мавҳум руҳиятга асирдек сезар эдилар.

Дашти Қипчоққа қочиб дараксиз кетган Тўхтамиш ҳаловатларини ўғирлади. Ул қаёнда, тинчиб кетдими? Ё қувиб бориш лозимми? Оқ Ўрдага лашкар тортиш хусусида машварати ҳарб чорлашга ҳам иккиланиб, безовта бир қийноқда юрганларида ул доғулидан элчи келиб, нома тутдиким, мазмуни ва услуби чунон дабдабалиқдир:

«Нома етиб Соҳибқирон қиблагоҳимға маълум бўлғайким, аввал ҳамду сано Тангри таборакким, кўкни муаллақ, ерни мутаббақ яратибдир, дуои дуруд Мухаммад саллолоҳу ваалайҳиссаломгаким, Оллоҳ таоло анинг туфайлидин ўн саккиз минг оламини вужудға келтирибдур, шариат андин жорий бўлиб, залолат чўлида қолғонларни ҳидоят йўлиға солибдур. Алқисса, бизнинг ҳам шу йўлға киришимиз вожиб, орамиздағи беҳуда низоъу муҳорибада кўп аҳлоллоҳи бегуноҳ забун бўлди. Мусулмонни мусулмонға муҳолиф этмай, шариат тақозоси била жанобимдин сулҳи хайр умнд қилурмен. Қиёматнинг андешасини қилайлик, деб муҳр босдим. Нома тамом — вассалом».

Буни ўқигач, Соҳибқирон руҳларида енгиллик сезиб, Худога шукрона айтдилар: «Иншооллоҳ, энди даштни бежангу жадал, беҳуну ажал мусаҳҳар этурмиз», деб. Хушхабар суюнчиси учун уламои фузалоға икки қалқон зар инъом бердиларким, Тўхтамиш табоҳ қилғам Самарқанд мадрасаси таъмириға мусарриф этилғай.

Кўнгиллари тинчиб, кўп тунлар сирасида илк бор жону тан роҳатида уйқу олар эдилар, аммо субҳпдамда ёбондаги кўй кўраларидан бир нағмаи ажиб оғоз этдн. Бешак, Айри Қўбузнинг навозиши эрди, эътимодларини тортди:

*Тонг кавкабин уйғотган сабо,
Дала-тузда мавжлан, марҳабо,
Қўйчибоннинг нафаси, ёки
Най навоси, сўлим, дилрабо...
Ўтарингни тундан кўриқла,
Оғилларни, чўпон, қулфла:
Ею ҳадангингни унутма.
Совимасин гулханнинг кўри,
Ҳид олади ўқ еган бўри.
Қон ҳидидан масту маккор у,
Қайтиб келса — чўпоннинг шўри.
Қуйруқини қисиб келадур,
Тулки янглиғ писиб келадур,
Тун фирибгар сокин ғафлатки,
Шарпасини тўсиб келадур...*

Буни эшитгач, Соҳибқироннинг кўз ўнгида Қипчоқ даштида яраланган бўридай тентираб юрган Тўхтамиш гавдаланди. Сапчиб, шабгоҳ ҳижобини йириб, оёққа турдилар. Ул қасамхўрнинг баландпарвоз номасига лаққа тушаёзган эканлар, ҳозир тун ўртасида оёқяланг қалтираб турган бу бегона зотга нафратлари тошди. У номанинг тазвир эканлиги аён эди-ку! Қани у зобити музаффар?! Соҳибқирон гоҳида ўзларига бир дам четдан иазар солиб, илло бағирларини кўп олуда қила билмай, бу ҳолатдан тезда чиқар эдилар. Асфарий саллани бошга олгач, хулла қабо устидан шоҳона фўта боғлаб, исфаҳоний қилични саланглатиб давлатхонага

чиқдилар. Соҳибқирон ҳолатидан ҳамиша воқиф Иноқ зумда пайдо бўлиб, амирларни машварати ҳарбга чорлади. Шаҳзодалар тасарруфидаги улуслардан қўшин талаб қилиб ёрлиғлар юборилди, барлос, арғин, жалойир, дўлдой, тўғай, арлот каби қирқ аймаққа чопарлар, элатларга товачилар кетдиким, борича лашкар юборсннлар.

Икки ҳафта ўтмай, салкам бир лак лашкар Қўрғон остида Соҳибқироннинг кўрикларига доҳил бўлди. Раҳтироҳ бут бўлиб, тиловати Қуръондан кейин табал деган довул ноғоранинг садоси фалакни тутди. Чор тарафдин элу улус келиб, навозишлар айтиб, қиблагоҳнинг мулозиматларида бўлдилар, дуои фотиҳа билан фатҳу зафар тилаб қолдилар. Аламбардорлар ичида Соҳибқироннинг олтин зирҳли дубулғалари йилтиллаганда «Сурон» нидолари эшитилиб, қоровул тўдаси кетидан ҳировул ва чоповул қисмлари силжиди. Чап ва ўнг қанотлар эса Сиғноқнинг яйдоқ ялангликларига чиққандагина бемалол ёйилиб ўз ўринларини олдилар. Туман-туман отлиғ — пиёда лашкар ларзасидан осмон гувлар, найзаю қалқон чақмоқдай чақнар, бийдек Қипчоқ даштларида сийрак юлғун тебранар эди.

Кун оққанда уфқда ғубор кўринди. Кўп ўтмай қоровул тўдасидан хабар етдиким, жатта лашкари етти байроқ ила келадир, човурткадан зиёда, деб.

Ҳақиқат Соҳибқироннинг бошларига найзадек келиб урилди: «Ана, Айри Қўбузнинг ярадор бўри макри ҳақидаги тунги кўшиғи айни каромат экан! Сулҳи хайр дея нома битиб, ўзича бизни ғафлатга қўйиб, орқасиданоқ лашкар солибдур, ғаддор! Майли, ул бизни бу ерларда кутмас, қанотларни ёйиб «қучоғимизга» олурмиз!..»

Ёғийга икки фарсанг қолганида Соҳибқирон тизгин тортдилар. Жувонғор ва баронғор тўдаларни иккн қанотга кенг ёйиш учун дашт кенгликлари қўл келди. Алҳол, қоровулдан чопар етдиким, қипчоқлар ҳар отға икки боғ ўтни сургатиб, сиёсат бирла тўзон тўзғитиб келурлар. Соҳибқирон мўғул жангариларининг бу кўҳнаю жўн дастурини фаҳмлаб жилмайдилар ва тўсатдан босқин қилғувчи чоповул тўдасини шабихунга, яъни тунги ҳужумга йўлладилар.

Шабихун мудҳиш чопқин билан бошланди. Фириби фош бўлганини пайқаган ғаним орқага юз тутди. Ва қанот тўдалари ичра аросатда қолиб, қолган-қутганлари пароканда ҳолатда қочдилар. Соҳибқирон лашкарлари дашт тунининг жаҳаннамидан чнқиб, ёғийни тонгдин шомгача, сўнгра яна бир тонгдин яна бир шомгача қувиб бордилар.

Энди фақат ҳировул тўдалари олдинда, жанговар ҳолатда эди. Қолган черик аслаҳаю ризқи-озуқ заҳираси билан, ҳар бир аскар тўрт хил яроғи, дўрдиғу қозони билан орқада борар, оддий сафар тирикчилиги давом этар, капалакдай қўниб учадиган чодирлар орасида гулхан яллуғланар, қумғон қайнар, мол сўйилиб, чангакларда гўшт қоқланар эди.

Икки ҳафта ўтиб, раббиул-аввал кирганида ҳировул тўдалари бир кичик кент қўрғонининг мустаҳкам истехкомларига йўлиқдилар. Жосуснинг хабарича, истехкомлар доира-доира бўлиб, уларнинг неча қатлам эканлиги номаълум. Ҳар истехком забт этилганда ёғий ҳимоятнинг бари жонини фидо қилар, асло қайтмас эди. Кўп қон тўкилди, Соҳибқироннинг чопқинчи тўдалари ҳам гоҳ жанглардан совути ушалиб, ўпчину қалқонлари қилич зарбидан пора бўлиб, талафот ила қайтар эдилар. Соҳибқиронни талафотлардан ҳам кўра ул қўрғон элатнинг жонфидолиғи, беҳад қурбонлари, қонли талотўплар чарчатди. Бу тош ёнғоқни айланиб ўтиб, садқаи сар, дея сафарни давом эттиришни маслаҳат кўрувчилар ҳам бўлди. Аммо Соҳибқироннинг босган изига ўз маъмурий — валийларини тайинламай орқада забт этилмаган ёғий алботисини қолдириш одатларн йўқ эди.

Етти истехкомни қон билан олгач, тўхтадилар. Бу қўрғонни янчиб ўтиш асли ҳеч гап эмас эди. Илло, тинмай қирилаётган бу фидойи элатнинг не асрори бор?

Оллоҳ, бу не ҳикматким, бу хил қону қирондин кўра соғу омон таслим бўлмоқ кичик қўрғон учун минг азло эмасму? Бу гилқўрғоннинг нимасини асрайдур?

«Ҳай, шабихун қилиб беталафот олурмиз», дея, Соҳибқирон шомда бу азобли ўйлар билан беҳаловат, ҳобгоҳларига кирдилар. Сафар чарчоғида қароргоҳ ҳам тез тинди. Бедору дилхун сокинликда жанг суронидан қутулган ёбонлар бир маромдаги мунглиғ чирилдоқ садоларига

тўлди. Бунинг устига, қайдадир Айри Қўбуз нохун чертиб нола қилар эди. Уйқуни бой берган Соҳибқиронни ёлғизлик, чексизлик, айрилиқ ва дарбадарлик оҳанглари чулғади. Бахшининг эса бундан узоқ ўз дунёси, ўз эртаклари...

Пири комил рахт юклаб хариға, Юрар эрди мулки Ажам сариға, йўлтўсарлар чиқиб анинг йўлидин, Хуржунини юлқиб олди қўлидин. Сўрдилар: «Не хуржунингда, эй бобо?» Деди: «Бунда бордур дурри бебаҳо.» Шунда йиртиб матосини отдилар, Дуржи бекунж — йиғоч қути топдилар, Андин дағи харсанг қути топдилар, Йиғочини болта билан чоптилар, Харсангини янчиб — туйиб отдилар, Андин битта қумалоқ мум топдилар... Йўлтўсарлар дур қидирар эдилар, Бул мум экан, ўтга ташла, дедилар. Пирн комил тиз чўқди шундаёқ: «Ёлғон дедим, мен гуноҳкор, менн ёқ!» Мум тўфон мавжларида ушибдур, Нуҳнинг нажот кемасидин тушибдур. Анда пинҳон эрди буғдой донаси, Ки ҳаботот — набототнинг онаси. Алқисса, пир ўтга бериб жонини, Асраб қолди бани башар нонини...

Ҳорғин Соҳибқирон муғаннийнинг нимасидир ҳикматомуз бўлса ҳам, бундай узоқ ва беғам ривоятига мийиқда жилмайиб пинакка кетдилар.

Ярим тунда шабихунга сурон тортилиб, Гилқўрғон забт этилди. Қон кўп тўкилиб, муҳофизадаги элатдин кам киши омон қолди. Тонгда қўрғон ўртасидан бир қур қариялар Соҳибқиронга пешвоз чиқдиларки, уларнинг қуршовида бир юсуфжамол ўсмир бор эди.

— Бу норасида кимдур?— дедилар Соҳибқирон.

— Бу бизнинг, Оллоҳ муруввати ва шаҳодати билан, бўлғуси шоиримиз,— дедилар мўйсафидлар,— шу ёшидан илоҳий сўзлар ва гўзал ашъор айтадур. Шоят пстикболда элатимиздан авлиё чиқар, деган умиддан ўзга ҳеч нарсамиз қолмади. Хонумонимиз куйди, фақат умиднинг жони қаттиқ, барчадан кейин ўладир. Бу сабийни ҳимоя қилиб, кўп фидокор фарзандларимизнинг қокижонини қурбон қилдик. Уни сиз Соҳибқиронга ҳам бермагаймиз.

— Биз... биз...— деб Соҳибқирон ҳайратда анчагача сўз тополмай, бу вайрона ичидаги нуруний қарияларга қараб узоқ турдилар,—ул сизнингдур, биз олмаймиз... Илло, бизга ашъоридин айтсин.

— Айтмайдур,— дейишди чоллар.— Қўрғонимиз атрофида ер қучиб нигун бўлган ярим элатимиз ҳурмати, ҳозир Оллоҳ анинг дилиға ҳикмат каломини солмағай...

Соҳибқирон, балки умрларида биринчи мартадир, сўзни суҳбатдошида қолдириб, мусаллам орқага қайтдилар.

Хиргоҳ дарборига етмай Айри бахшининг тунги нолиши хотираларига тушиб, жунжикиб кетдилар. Нағмани бира тўла эслаб, манглайларига муштлаб афсус тортдилар: «Ўшанда шабихунни тўхтатиб, эсни йиғиб олиш айни муддао эди-ку, қартайдикму, нима бало!? Оллоҳ бахшининг дилига соладур, нечук бизнинг дилимизға солмайдур?»'

Узоқ ўлтириб, ич-этларини еб, яна надомат чекдилар.

Шу маҳал Айри Қўбуз, бамисоли руҳ, одатича беижозат пайдо бўлди.

— Норасидани кўрдингму?— дедилар Соҳибқирон бош кўтармай.

— Ўзимни кўрдим...

— Элнинг орзу-умидини кўрдим, Соҳибқирон.

— «Бани башаранг ризқи...», «Ҳабототдин наботот»!— дея нағма байтларини эсладилар Соҳибқирон товушларида андек қаҳр ила.

— Абетни эшитибму эрдинг? Бу ривоят, дарҳақиқат, элнинг эртанги маоний ва руҳоний ризқи хусусида. Эл ани жон баробар билиб, ўзини ўтга ташлаб, асраб қолибдур...

— Қирғин ҳисобиға... Имо-ишоратни қўйиб, бизга келиб ошкора айтсанг бўлмасму эди?

— Устозим шайх Саййид Ваққос айтур эдиларким, «Ўқилган чала бўлур, ўқилган бўла бўлур», деб.

— Ишорат башорат эмас.

— Ундай даъвом йўқлигини айтиб эдим қиблагоҳга. Мен Худонинг осий бандаси, дилимга

солғонидин ўзгани билмасмен.

— Биз...

— Сен сипоҳларингиз Соҳибқирон эмас сен. Сипоҳларинг зса — давлатнинг бандалари.

— Алар Худонинг бандалари.

— Алар дунё ишлари ила тамом банд. Мен аларга илоҳий сеҳрият борлигини эслатиб, дилларини тиканак сим янглиғ чирмаган дунё ишларидин сал чалғитишга урунамен.

— Сен ўтган гал ҳам: «Олам сеҳрлидур, тарих жаҳонгирнинг жангу жадалларидангина иборат эмас, ул афсунгар афсона-ю илоҳий ҳикматлар ила ҳам бутун бўлур», дединг, бу хотиримизда.

— Сирру асрор, кўнгил давлати, илоҳий сўз, элумиди, норасиданинг абети каломи...

— Бас... сенга не керак?!—Соҳибқирон бу сўзларининг ўринсиз эканини билар, жаҳллари босишга уринар, аммо бу шаддодни қувиб чиқаролмас здвлар. Сезар эдиларки, ундан ғайри янада афтодаҳол бўлғайлар.

— Мана, сен жанг олдидан Қуръони мажиддин варақ очиб, оят ўқурсен,— деб давом этди Айри Қўбуз,—: менинг абётим сени тааммулга солур. Қариялар сўзидин бу ҳолга тушдинг. Инчунин, бағри тош эрмассен. Менга шу керак...

Бир умр жони ҳузур-ҳаловат кўрмай, жангу жадал, қонли қиронларда дийдаю бағри тош қотган бу инсоннинг кўнглини сал бўлса ҳам юмшатиш ният эди бу девонага.

— Жаҳонгирларга бош эгмадим, инсонга қуллуқ қиладурмен,— деди шоир, Умрида илк бор эшитаётган бундай шаддод сўзлардан вужудлари қизиб, узоқ бош солиб ўтирган Соҳибқирон аста дедилар:

— Дайрда кўп савобу гуноҳ ишларни қилдик. Ҳар неки бўлса, Оллоҳнинг мадади, бандасининг тадбири биладур. Тадбиримиз тақдирга мос тушиб, фатҳу зафар ила шу кунга келдик. Илло биз Тўхтамишдек ғаниму фазихга бераҳм бўлдик.

Шоирга Соҳибқироннинг сокин товушлари хуш келди.

— Тасбеҳ дея қўйнингга солганинг илон чиқибдур, ани янчмоқ вожиб,— деди Айри Қўбуз...

Биёбонда тонг оқариб, шабнам ҳовурида кўтарилган қўға, юлғун ҳидлари ҳавода кулу дуд билан қоришиқ эди. Соҳибқирон аркони ақрабони чорлаб амр этдиларким, таслим бўлган улусга шоҳона марҳамат кўргузилғай. Баковуллар югуриб-елиб элга офият бердилар, улус амирларига совға-соврун улашиб, икки кун навозиш қилдилар, Улуснинг барча элатларида шикваю шикоят тингланиб, барига хирож, жузя, қўналға, бож, шилон солиқларидан холислик эълон қилинди. Соҳибқирон кечаги қарияларга малуқона хилъатлар пешкаш қилиб, бирини улусга волий таин этгач, тиловати Қуръондан сўнг яна юришга табал қоқтирдилар. Амир ноиблари чортуғу бурғилар билан чиқишди, мағлублар ҳам эл тутиниб, улардан кўп ўқчилар, чопқичилар, найзадорлар Амир лашкарига келиб қўшилди.

Тўхтамишхон тўдалари Хўжанд суйидан кечганидан сўнг, неча кун қочиб, Гилқўрғон улусидек беғуноҳ элатлар панасида, поёнсиз қипчоқ ёбонларида пусган эди. Қоровуллар ғаним сафлари рафторини олиб келгач, нкки қанот тўдаларн ёғийни ғафлатда босиб, яна чопқин қилдилар, жатта яна ортга юз тутди. Соҳибқирон амирлари ҳировул тўдасини пистирмага жойлаб, чоповул билан от солиб, яна қувдилар. От дупуридан биёбон тебранар эди, лак-лак лашкар ғубор ичида мағриб-га снлжир экан, кунми-тунми ўтгани билинмас, фақат сабоҳнинг намчил салқинларида ароба ғирчию қўйчибон қуррейлари, той кишнашию туя пишқириқлари қулоққа чалинар эди. Темур лашкарларининг маҳобатли юриши ҳақидаги овозаси ўзидан уч кун олдинда юрар, ёғийни йўлда боғ-роғни ёқиб, тирик жонни чирқиратиб, хонумонини совуриб, дала-тузни човурткадай қийратиб, яйловларни тап-тақир қиртишлаб, жонҳолатда қочишга мажбур этар эди.

Қувишнинг ўн еттинчи куни отлар ўла бошлади. Бу ўлат эмас, қўним керак эди, қўнимга эса гиёҳ йўқ, бутун оғирлик тевалар ўркачига тушадиган бўлди. Қаёнга қочаётир, қаёнга бошлаб кетаётир бу чиябўри?! Қайтсанг босиб келади, қувсанг қочади, тикка жангга хуши йўқ

номарднинг. Иноқнинг хабарига қараганда, бир гуруҳ амиру нўён саросимада гап қилишибдур: «Тўхтамиш биёбонлар ичкарасига атай бошлаб, борса келмас манзилларда очлик ва ўлатдан тамом толиқтириб, тиз чўктирмоқчи экан». Чап қанот қанбулида терс мунақашалар сезилар эмиш. Лашкар тўдаларида бу саросимани Соҳибқироннинг салобатигина босиб турарди.

Кўп ўтмай захираларнинг таги кўринди, ўқдонлар бўшади. Юришнинг иккинчи ойида сипоҳлар дала паррандаларининг юмurtқаси билан куи кўриб, кейинроқ дашт ўти ва турли илдизларни тановул қиладиган бўлдилар.

Итни сўйига етмиш фарсанг қолгақда Соҳибқирон тизгин тортиб, бир қияликда қароргоҳ ёйдилар. Сафи бузук лашкар ҳорғин ва оч эди. Тунда жабдуғу тер ҳиди анқиган жолиси ҳарб суронли бўлди: ҳалиги бир гуруҳ амиру нўёнлар найзаю қиличларини қумга сан-чиб «Ул юҳо домига тортиб фириб берадур, бизни забун этадур, тобора ичкарига бошлаб, очу ҳорғинликдак йиқилганимизда келиб чопқин қиладур. Илло Соҳибқирон амр этсалар, биз ўлимга борурмиз!» деб шовқин солдилар. Иноқ бошлиқ амирлар ва Соҳибқироннинг фарзандлари эса чиғатой дастурига кўра давлатпаноҳ олдиларида тиз чўкиб, «йўқ, ул иблисни тирик қўйиб бўлмас, қувиб етиш зарур, токи байроғини тубан қилсун ул улусни талонга ташлаб қочаётган номард билан яккаталош қилайлик, илонни янчмасак яна бош кўтарадур, ҳужумга амр этинг!», дедилар.

Соҳибқирон чорпояда ўтириб оғирлик билан тингладилар: юзларидан у ёнга-бу ёнга оққанлари билинмади.

Кейин хос чодирларида ёлғиз тўлғаниб, ҳорғинликдан икки ракаат номозга ҳам холлари келмай ёбонга қапишиб қолган қароргоҳнинг гўристондагидек сукунатига қулоқ осдилар. Азобли ўйлардан юзлари тош қотган, қарашлари қўрғошиндек зил: мижжа қоқмас эдилар.

Соҳибқирон ҳарбий сафарда ҳали бундай беқарор бўлганлари йўқ эди, ёбонда сочилиб ётган лак-лак лашкаргина эмас, гўё бутун дунё буюк ҳукмдорнинг тонгги ҳукмини кутар, аммо у зотнинг хаёлларида зидлик тарозусининг шайини муаллақ эди...

Оғир хаёллар қийноғида кўзи кетиб қолган экан, тонгда харир бир эпкиндан уйғониб, тиниқ идрок оғушида роҳат топдилар: узоқда юлғунзор кенгликларга қўбуз навоси таралар эди. Соҳибқироннинг қулоқларига етди:

*Ортда ёбону кенглик,
Ёғий бўлмай юз тубан,
От сол тонгги эпкиндек
Омадингни топ, топ!
Ёғий бўлмай юз тубан,
Кўзи қонга тўлмиш-ов
Юҳо макрин тутибон,
Форга доҳил бўлмиш-ов.
Фор совуғи қаҳрли,
Ўз қаърига тортадур.
Ул мўлтони соҳирни
Босиш хавфи ортадир
Ёғийга ҳам ёғий бор,
Йўлининг одоғи бор.
Истиқболида зулмат,
Ваҳму рихлат доғи бор.
Ўзи топган моғора,
Лаҳад бўлур ўзига.
Ўпирилиб, тоғ аро,
Тупроқ тўлур кўзига.
Гул очилсин йўлингда,*

*Елканг узра офтоб
Байзо қилич қўлингда
Ёвуз бошин чоп, чоп!*

Иноқ ҳам бедор экан, эшик очилиб қуллуғ қилди. Сабоҳга пешвоз чиқдилар. Ёйилиб ётган қароргоҳ уйғоқ эди. Амиру амирзодалар, туманбеги, юзбонл:, еи-поҳсолор баҳодирлар, яна яқин-ёвуқдан озиқ-овқат, совға-соврун билан тунда етиб келган кент саййидлари, улус амирлари ва амалдорлар давлатпаноҳнинг даргоҳборида интизор эдилар: «Буюринг, Соҳибқирон, нима қилайлик?» Риоят вакиллари тиз чўқдилар: «Талонга ташлаб кетманг, қиблагоҳ!»

Ҳукмфармо Соҳибқироннинг бесабр жўшиб туришларидан ниятларн аён эди. Кўзлари билан оломонда Айри Қўбузни излаб, тополмагандан кейин, жиловдорга имо қилдилар: «Ё ҳазрати Баҳовуддин!»—дебузангнга оёқ қўйиб, кумуш қошли эгарга отланганларида қанотлар саф тортган эди. От йўртиб, қанот қанбулларн, манглай қисм лашкарларига бир-бир сер солиб, сафлар салоҳиятини кўрувдан ўтказиб келгач, марқаб мешидан узоқ-узоқ совуқ сув ичдилар. Бу соҳибфармонинг барқарор хотиржамликлари белгиси эди. Демак, қароргоҳда жанговар кайфият шай. Уламо фатво бериб: «Ёғийнинг юзи қаро бўлсин!»—дея ғаним томонга бир сиқим тупроқ сочдилар, кейин сипоҳу риоятдан розилик бўлгач, довул ноғоранинг садоси келдию ҳар бир навкарни ғайратга киргизувчи машҳур «Сурон!» хитоблари икки қитъа даштларини туташтириб узоқ янгради. Аламбардорлар қўлида ҳилпираган яшил байроқ ўртасидаги учта тўлиной мушкул сафарнинг янги кунига пешвоз чиққандай, тонг нурида нуқрадек йилтиллаб юксакларда сузар эди. Амирзодалар бошлиқ қоровул илғорлари сарин ҳавони ёриб, тоғдан тушган баҳор тошқинларидай олға юрадилар. Ортда — ҳар қанотига уч туман лашкар қавжироқ саҳро ёнғинларидан кўкка ўрлаган тутундай, неча юз фарсанг масофани қолаб, уфқдан уфққача ғубор кўтарди. Ўртада, захира қўшинлар, далер баҳодирлар қуршовида бош қўмондон қароргоҳи уммондаги буюк бир оролдай силжиб боради. Шотиру жиловдорлар Соҳибқироннинг ипакдай майин қадами билан қарийб ярим куррани босиб ўтган севимли оқёл тулпорларини боладай эркалаб, сал терласа ювиб-тараб алмаштириб турар эдилар. Иноқ эса бу отлар ҳақида бундай дер эди: «Соҳибқироннинг қўнғир тулпорлари ўлимнинг йўқлиғига кафил бўла оладур!»

Ҳафта ўтмай ғажарчилар хабар етқиздиким, ёғий ёйиқнинг Туратур десан кечивуда пистирма қурмиш. Пистирмаларни қора тунда босиш амир Шайх Нуриддиннинг ҳунари эди. Чап қанотда ғанмнинг Қозончи етовидаги чериги Кайсув бўйида қўним топмиш эдиким, шу кеча сафлари бузилиб тор-мор этилди. Уммони Қулзум соҳилида мўғулий қайтағаларнинг кўп жангари тўдалари жойлашган эди, хунрезлик кўп бўлди, катта талофот Соҳибқироннинг қонларини чеҳраларига тоширди. Бир кечаси сара қўшин олдига чоҳ қазитиб, бу ёнини аробалар билан тўсиб, гулханларни сўндиришни буюрди, захира кучлар олдида ғул билан ўзлари от сурдилар. Соҳибқироннинг салобатлари ёғийнинг Бек Ёрлиқ ўғлон, Худодод Оқтов, Кунчи ўғлон каби машҳур мубориз баҳодирларини қочишга маҳкум этди. Шундан кейин зобит лашкар икки қанотини ростлаб яна юрдию Итил бўйидаги Увак деган жойда қаттиқ савашдан кейин Тўхтамишнинг байроғи тубан бўлди. Хоиннинг ўзи эса ўғлонлари, амиру нўёнлари билан саваш майдонини тарк этиб, Булғор чакалакзорларида жон сақлаш учун кўздан ғойиб бўлди.

Шундан кейин у ўзини ўнглай олмай, хонлик марта-басини тамом бой берди.

Энди шимолий даштлар соҳибни йўқ эди. Олтин Урда улусларида Соҳибқироннинг номлари хутбага қўшиб ўқилди, у зотнинг исми шарифларн битилган тилла тангалар зарб этилди.

Соҳибқирон ўз жасур баҳодирларини тархон унвонлари, кумуш камарлар, силовсин мўйналари билан, яна юз минг кепаккий динор укулка ҳамда яхши отлар билан рағбатлантирдилар, навкарларга саҳоват билан улуфа улашдилар. Дарбанд, Сарой ва Ҳожитархон қалъаларини қайта тикламоққа фармон бердилар.

Иброҳим Дарбандий қасрида сайёди хоснинг ов гўшtidан зиёфат егач, Мовароуннаҳр

султонининг музаффар лашкарлари «сайқали замин» сарига асъасаю нусрат ила йўл олдилар... Соҳибқирон билан Айри Қўбузнинг сўнги мусоҳа-балари шундан кўп йиллар ўтиб. Шому Рум фатҳидан кейин Кешда бўлган эди. Бу пайтга келиб иккалалари ҳам қадди дол пири сафед, бир-бирларидан нечун ажралолмасликлари хусусида, дайру охират, гуноҳу савоб хусусида кўп ўйлайдиган. Соҳибқирон эса, айниқса, ҳорғин ва кўп асабий бўлиб қолган эдилар...

Оппоқ сочи елкасига, оқ соқоли кўксига тушган бахши «Султони рубъи маскун!» дея таъзим билан остонада пайдо бўлганида Соҳибқирон одатларича маснад мақомларидан тушиб, ўнг қўлларидан жой кўрсатдилар. Бандалик ниятларимиз мустажоб бўлғай—дея соқол силаб омин тутгач, жим бўлиб қолдилар. Ўлтириб Оллоҳга такбир айтиш ҳамиша андак сукут тақозо этади, аммо Соҳибқироннинг ўйчанликлари нечукдур тўзимсизроқ туюлар эди.

— Бу кеч мирзаб чертмадинг, Қўбуз?

— Қаридим, давлатпаноҳ.

— Сендин дағи сўрмоқчи эдик: нечун абетингни тунлари таълиф этурсен?

— Тунлари осмони фалак яқин, давлатпаноҳ.

Соҳибқирон ҳорғин жилмайдилар.

— Шеърни Оллоҳ дилинга соладур... айтган эдинг. Илло, қўй бу мавҳумотни, Қўбуз. Ани сабийларга де. Маълумким, фақат Қуръони карим Оллоҳдин нозил бўлмишдур.

— Қуръони карим ҳам назмий каломдур, давлатпаноҳ. Калом — Оллоҳнинг иродаси. Лавҳи Оллоҳ, ақли кулл ва ақли аввалдур. Илло, аз вақтеки, шоир жонинн асраб қолдинг, мен каломни қиличға зид қўймадим.

— Худо олдида шоҳу гадо баробар, қолаверса, сен бизнинг виждонимиз бўлдинг.

— Шоирнинг виждони эса сўз, алҳол, сўз — ҳақиқатдур, деб айтган эдим.

— Кимнинг ҳақиқати, Қўбуз?— деб кескин сўраднлар Соҳибқирон.

— Ҳақиқатни бўлишдан уруш чиқодур. Соҳибқироннинг қошлари чимирилиб, қоралғон кенг яноқларига ажин йиғилди. Афтидан, қалқиб келган жаҳлни тийиб, айтар сўзларини айтмадилар. Бахши буни пайқади, ўйчан узоқ тикилишиб ўтирдилар. Кейин совиб, «Ҳа, қариб қолдик...», дегандай, бошларини оҳиста сарак-сарак қилдилар.

— Аё, Айри Қўбуз...— дедилар Соҳибқирон бош эгиб ўтирганларича,— фаросоту башоратингға таҳсин кўп айтдик, эмди... бизнинг қазоимизни башорат қилаолурмусен?

— ... Наузанбиллоҳ...— деб сапчиб тушган кекса бахши нурсиз кўзларини катта очиб, серрайиб қолди.

— Рубъи маскунга фотиҳи музаффар бўлиб, салтанат қуриб, исмимиз Искандари Соний, жамъи маликул-мулкни илгимизға олдик. Кимсаки, бизга юрак бермайдур, бир ўлимдин ғайри. Ер юзида бизга бош эгмаган шу қолди. Андин бизга омон бўлурму, қачон бизга дуч келғай, айт. Соҳибқироннинг қора булутдек босиб келган бу хунук кайфиятидан астойдил чўчиган бахши бу даргоҳда илк бор ўзини йўқотди.

— Бандаси меҳмон...— деди овози қалтираб.

— Қазои қадар ваҳдати вужуднинг лавҳи маҳфузида, яъни дафтари аъмолида қайд этилмишдирким, андин қутулиб бўлмас, Соҳибқирон.

— Йўқ, айт, қачон дуч келгай? Биз билишимиз керак. Етти иқлимнинг ошуби гарданимизда, улгуришимиз керак.

— Фақир авлиё эмасмен, башорат қилмам, агарчандиким, маликулмавт юз кўргузса айтиб йиғлагаймен.

— Йўқ, чалғитма, айт, қачон?!

Ё раб! «Кулли явмин батар... «Соҳибқироннинг чехралари қорайиб, кўзлари ёнди. Наҳотки, моуманлик азиятидин вос-вос бўлиб, нафсилаввомадин пушаймонлик етиб, ваҳимада қолғон бўлсалар? Алҳол, юзлариға сўз айтмоқ ҳам хавфли эди. Аммо Айри «йўқ»қа яна «йўқ» деди. Соҳибқирон вужудларини ўт олгандай, ўринларидан турдилар.

— «Калом» дерсен, «Меҳмон» дерсен, дағи «ваҳдати вужуд...» Саройимизда исқирт

жандангни тарк этмай, неча йил юрдинг, индамадик, сўфий! Устозинг Шоҳ Мансурнинг терисини шилган эдилар, ё сени ҳам...

Айрининг шу жандадан бўлак йўқотадиган шайъи йўқ, сўз эса унинг соҳиби эди, айтди:

— Бу хирқани муршидим елкамға ёпганлар, ул зотнинг рамзи ҳолларидурким, ечилмағай. Сўфийларнинг шайхул машойихи Ҳожа Аҳмадга эса Яссиди муҳташам мақбара иншо этган сен эдинг, давлатпаноҳ. Мен сўфий эмасмен, илмим ғариб.

— Бас! Ҳар икки сўз аро бизни мот қилмоқ дилингда иддаодур... Кўланканг кўринса ўлим ёдимға тушар, нега айтмайдур, нега айтмайдур, деб шивирлайдур шайтони лаъин. Тунлари нағманг ҳаловатимизни оладур, илло... айтмайдур, айтмайдур,.. Сен шоир эмас, шумқадамсен!

Айри Қўбуз англадиким, асаб таранглиги тобига етди, энди гап қайтариш у ёнда турсин, тасалли сўзи ҳам кор қилмас. У сўзсиз, таъзимкорона бош эгароқ, орқаси билан юриб, остона томон чекинди. Эшикка етай деганда ҳалиги таранг асаб узилди чоғи, гапни бўлиб берухсат чиқиб кетаётган хирқапўшни кўрган Соҳибқироннинг жахл хуружига кучлари етмай, «Мирғазаб!», деб юборганлари эшитилди. Бўлар иш бўлган эди. Мардуд шоир шу совуқ товушдан сурунгандек, шартта орқа ўгириб саройдан чиқиб кетди.

Сўнги пайтлар Соҳибқиронда бундай ногаҳоний ҳолатлар бўлиб турарди. Совуқ тер босган манглайларини ушлаб, эгилиб қолдилар. Нима бўлди? Нима қилиб қўйдик? Бу даргоҳга беижозат кириб, беижозат чиқиб кетадирган биттаю битта девонаи диловар шу эди...

Беихтиёр эшикка қайрилиб қарадилар. Остонада қизил гарданпўш ёпинган, юзи мурдадай оқ, лекин соқоли қоп-қора мирғазаб қўлини кўксига қовуштирганча икки букилиб турарди.

— Йўқол!—деб қаттиқ товуш билан жеркидилар Соҳибқирон титраб. Шарпасиз кириб келган жаллод худди шундай шарпасиз ғойиб бўлди.

Соҳибқирон беадад изтиробда тўлғанар эдилар. Хонадан-хонага шахд билан юриб дару даричаларни ланг очтирдилар, гўё ҳаво етишмас, дунё тор эди. Бундай пайтда жонларига ора кирадиган, таскин сўзини, ё ҳақиқат сўзини топиб айтадиган, гоҳ беозор, гоҳ дил-зор маҳрамлари қани?! Бормиди у, ёки тушларига индими?

Йўқ, у ҳали, мумкинки, кириб келади. Ижозатсиз, айна маврудида кириб келади... Худо хоҳласа!

... Аммо Айри Қўбуз қайтиб келмади.

Унинг ўрнига шундай хабар етдиким, шоири девона тун ухламай, шу тонг олдидан рихлат топибдур. Худо раҳмат қилғай.

Қандоқ?

Шундоқ. Тинч ва беозор. Ўз ҳужрасида чўзилиб ётиб, гап-сўзсиз жон таслим қилибдур, тонгда кирсалар, оқ соқоли энгагига тарашадай тиккайиб турганмиш. Тақя баковулининг айтишича, марҳум туни билан ухламай, ювиниб-покланиб, сарипой оқ кийибди. Ва айтибдики эмишким, «Иншооллоҳ, текинга қолган бу жон ҳам асқотди: ул буюк зотни бир гуноҳдан асраб қолишга яради», деб...

Бу хабар Соҳибқироннинг ичларини лаҳча чўғдай ўртаб ўтди. Оғир яралардан сиқтамаган, ёлғизликда ноилож инграб юбордилар. Совуқ эди, баданлари совуқ, арк совуқ, олам совуқ...

Ҳутнинг аввалида Чин-мочиндан ялавоч чопар кепиб, яна бир совуқ хабар етказди. Қошғарга қалмиқ қайтағалари оралаб, муслмонларни қақшатиб талон қилаётган эмиш. Жаттанинг бу элати ёвқур бўлади, нима қилмоқ керак?

Бундай савол туғилганда Соҳибқирон ҳамиша толиси ҳарб чорлаб, мусолаҳат қилар эдилар. Бу гал аркони ашрафу умаро Шаҳрисабзда машварат қурди: юриш керакми-йўқми?

Соҳибқирон турли фикрларни, гоҳ жўшқин, гоҳ сўлғин нутқларни узоқ тинглардилар-у, аммо зоҳиран нечукдир лоқайд қолдилар. Кейин Конибил тепалигида чодир қуриб, Хитой элчисини қабул қилганларида, унинг чинний совғаларини олиб раъияга улашганларида ҳам, зиёфат бериб амирзодаларга малуқона хилъат ёпганларида ҳам юриш хусусида маълум қарори

қатъиятлари биданмади. Ниманидир йўқотгандай, бўшанг, ҳамон лоқайд ва паришон эдилар. У зотнинг беқарор иккиланишлари амиру сипоҳлар кўнглини ҳам иккига бўлди. Иноқ баҳодир Чин-мочинга юришнинг қизгин тарафдори эдиким, унинг атрофида бир сипоҳий гуруҳ жолис қилар, «Ёвнинг яғмосини кутмасдан сафларини бузиб ғорат қилурмиз!», дер эди Иноқ баҳодир. Қошғардан келган чопар кўп сергап экан, зиёфатда кайфи ошиб, лоф урдиким, тушкун кайфиятдаги сипоҳларнинг қулоғи унинг оғзида эди:

— ... Уч фил устида темир дарахтидин бир ҳужра,— дер эди чопар ҳовлиқиб,— андин сиёсат билан овоз чиқарадиким: «Эй, турк, бу филлар ҳар бири неча шаҳру кентни вайрон қилғон беш юз ёшар жангарилардур, ким муқобил бўлса рахтини елкага олур, тахти-бахтини барбод урур» деб.

Қароргоҳда ғовур тинмади, олампаҳо эса сукутда эдилар....

Ахийри, Соҳибқирон лашкару аркони давлат билан Утрор мавзеига кўчишга амр-фармон бердилар. Ул мавзеда юриш олдидан лашкарларнинг уч ойлик кўриги бўлиши лозим эди. Аммо бу сафарга бари бир Соҳибқироннинг оёқлари тортмас, шаштлари паст, тунлари дилларида зафар умидини порлатгувчи Айри Қўбуз абёти ҳам янграмас эди! У зот бундай сўнуқ паллаларда лашкар тортиб ўрганмаганлар.

Сарём шаҳри яқинидан Арас суйи оқиб ўтар эди. Бу ернинг осмони сокин, қишнинг аёз тунлари узун ва беҳаловат. Бедор кечаларда Соҳибқироннинг қулоқларига қўбуз оҳанглари келиб урилар, сайр соатлари гўё Айрининг арвоҳи таъқиб этар эди: «Гуноҳимиздан кеч, эй шоири девона, зафаримизни каромат қилғил...»

Шундай беҳаловат аёз тунларнинг бирида Соҳибқирон ўрда равоқидан ҳорғин юриб чиқиб, соҳилдаги сой тошига келиб ўлтирдилар.

Тўқсон эди. Узоқ ва маъюс ўй сурдилар, хотиралар оғушида қолдилар. Бу вақт улуғ зотнинг ўғиллари Шохруҳ Ҳиротда ҳоким, Мироншоҳ тўра Бағдодда султон, набиралари Султон Мухаммад Кандаҳорда валий-аҳд — барини ёдладилар. Машриқдан Мағрибгача ҳукмлари юрар, етти юз мўътабар бекзодалар хизматларида қойим, барини ёд этдилар. Хирқапўш, нағмакашнинг сўзларини хотирладилар: «Жаҳонгирларга бўйин эгмадим, инсонга қуллик қиладурмен...» Йўқ, Айри, афсус, жаҳонгирдан ҳайиқар эдинг. Шунинг учун ниманидир айтмадинг, ниманидир яшириб олиб кетдинг. Нега?..

Узоқ ва маъюс ўй сурдилар Соҳибқирон. Шунда тонгги соҳилнинг бир боди бади муҳолиф келиб, туслари тағайюр тепиб... Фалакнинг юзи қорайди...

1963 йил.

ҚОРА ДОМЛА

Қишлоғимиз Шоввасойнинг ясси соҳили бўйлаб чўзили-иб кетган. Шундай чўзилганки, нариги тикка қирғоққа чиқиб қарасангиз, шакли худди каттакон яшил чумолига ўхшайди: бели ингичка, боши узилай деб турибди. Шунинг учун қишлоғимизнинг оти ҳам иккита: «боши» яъни Шоввасойнинг юқори оқимидаги кичик қисми Болокапа, этаги — Қуйикапа деб аталади. Қишлоқ ноҳия марказига айланганидан бери, айниқса Қуйикапа ҳисобига яна ҳам ёйилиб, ажабтовур кент бўлиб қолди. Ери тошлоқ, ҳар баҳор сой тошиб, сел келиб безор қилса ҳам, халқ мана шу соҳилга нақ ёпишиб олгандай, аҳоли кўпаяверади: сув сероб, боғ-роғ туташ...

Болокапа бўлса ерсиз, сиқик жой, тоғ-тош орасида ривожланмай қолиб кетди. Мактаби ҳам пастаккина синч-совуқ бинода, тўрт синфли бошланғич мактаб. Мактабнинг жони эса — Болокапанинг бирдан бир зиёлиси Қора домла.

Бу лақаб бўлмаса керак, чунки у киши унча қора эмас эдилар, асли отлари Қоравой бўлса эҳтимол, биз билмадик, ишқилиб катта-кичик ҳамма уни орқаворатдан Қора домла, ўзига эса Домла дегучи эди.

Қора домлага ўрганиб қолгандик, кунимиз шу киши билан ўтар, домла бўлмаса нима қиларимизни билмай зерикиб қолардик. Айниқса, баҳор, эрта куз кунлари домла бизни зах синф ҳужраларида олиб ўтирмай, табиат қўйнига бошлаб чиқар, тошлоқ йўллар оралаб Шоввасойнинг юқори оқимида қараб турна қатор бўлиб юрардик. Бу ерда домла яхши кўрадиган ажойиб жойлар бор: тошлар орасидан ўсиб чиққан наъматак буталари, қуёшда қизиб ётган супадай-супадай харсанглар. Шоввасой эса ўз номига ярашиқ — шоввалари кўп, сув учқунига боққанда нуқтасини топиб турсангиз найкамалак рангларининг товланганини томоша қиласиз. Бу ерларни домла ҳам, биз ҳам тушларимизда кўрардик. Саёҳат пайти гоҳо тўхтаб, силлиқ сой тошларига ўтириб, домланинг табиат ҳақида, Шоввасойнинг бошланган жойларидаги совуқ чашмалар, сувнинг неча минг йиллик меҳнати туфайли пайдо бўлган кўм-кўк ва захкаш даралар, чақир харсанглар юмалаб, тарашланиб мана бу силлиқ сой тошларининг пайдо бўлиши ҳақидаги хикоялари руҳимизда табиатнинг салқин сой ҳавосининг шавқи билан қоришиб кетганиданми, ҳамма нарсани унутиб қулоқ солар эдик. Буларнинг кўпини ўзимиз ҳам тахминан билардик албатта, лекин домланинг гапиришлари бўлакча, у киши гўё шуларнинг барини бир умр унутманглар, деб уқтираётгандай, ўз муҳаббатини ҳам қўшиб дилидан сўзларди. Назаримда, ҳаммадан ҳам бизнинг оғиз очиб қулоқ солганимиздан хурсанд, шундан рағбатланар, унга сари тошиб гапирар эди.

Бизнинг энг хуш кўрган жойимиз — қаёқданам келиб қолиб тош остидан ўсиб чиққан иккита жийда соясидаги кўрпадеккина майсазор. Бу ерда узоқ қолиб кетишимизни билиб, нонимизни ҳам белимизга тугиб келардик. Асли бу жойда ортиқча қизиқ нарса йўқ, фақат нариги тикка қирғоқ, ундаги қалдирғоч уялари, олдимизда эса ёйиқ оққан сой: унинг шовқини бу жойда анча босиқ, шунинг учун жон ором олади. Ундан ташқари, домланинг айтишича, нариги соҳилдаги жарликда харсанглар остидан отилиб чиққан муздек булоқ жимирлаб ётибди экан.

— Дикқат билан қарасанглар, булоқ сувининг сойга қўшилолмай анчагача қорайиб оққанини кўрасизлар,— дейди Домла.

Биз тош устида тикка туриб қараймиз. Чиндан ҳам, тиниқлигидан чўян сингари қорайиб оққан булоқ суви тошлар орасидан кўпикланиб келган оқишроқ сойсувида худди қиличдай санчилиб турибди.

— Сизлар қимирламай ўтириб туринглар,— деди бир куни Домла. Узи почаларини кўтариб, енглари шимариб, чой қайнатадиган тунука чойнагимизни олди-да, сойга кирди. Биз Қора домланинг мушаклари ўйнаб турадиган пайлари, чайир билагу болдирларни ўшанда кўрдик. Кучли одам эди у. Тошдан тошга сакраб, гоҳ ноҳос сирғаниб тушиб, белигача шалаббо, биз томонга қараганча кула-кула соҳилга чиқиб қолди. У ердаги сийрак қувоқзорда анчагача ивирсиди. Биз нима қилаётганини билолмай қараб ўтирдик. Интизомли эдик, домланинг чизган

чизифидан чиқмасдик.

Анчадан кейин чойнакни бошига кўтариб, ҳали белгилаган тошлари устидан сакраб-сакраб, йиқилмай-қоқилмай бу ёққа ўтиб келди. Сочларигача ҳўл, катта иш қилиб қўйгандай хурсанд эди. Нима ажойибот, ё бир мўъжизани бошлаб келди, деб бетоқат кутиб ўтирсак, чойнакда оддий сув!

— Булоқ суви, татиб кўринглар!— деди,—ҳали мунақанги ширин сувни ичмагансизлар. Нонларингни олинглар, нонушта қиламиз!

Домла ихлос билан таърифлагани учунми, очиқ ҳавода юриб очиққан эканмизми, ё чиндан ҳам сувнинг ўзи шунақамиди, ишқилиб бизга шу қадар ширин туюлдики, ҳинду цейлон чойларингиз уёқда турсин. Сув ичгандай эмас, соф ҳаводан нафас олаётгандай вужудингиз яйраб роҳат қиласиз. Совуқлиги ҳам беозор, майин, шишадек тиниқ, ичган сари ичкингиз келади. Нонимизни ҳам ивитиб еб қўйдик. Домла кўриб келган булоғининг таърифини қиларди. Кейин, бу мўъжиза олдида сўзлари ожизлигини сезиб, ваъда қилди:

— Икки ҳафтада сойда сув қайтади, келгуси сафар ҳаммангларни у қирғоққа олиб ўтаман, булоқни кўрасизлар.

Жийда соясида бир пас дам олиб, Шоввасойга суқланиб ўтирдик. Шоввани қанча томоша қилсангиз ҳам зерикмайсиз. Сурон билан тош юмалатиб, кўпириб оқишидан бўлак ҳеч нарсаси йўғу, барибир зерикмайсиз.

Нариги соҳилда бир қиз билан бир йигит пайдо бўлди. У тикка қирғоқдан қандай тушиб келишди — билолмадик, бутазорда бирон айланма сўқмоқ бордир-да. Йигит пойчасини шимариб олган, иккиси ҳам офтобда пишиб, юзлари бўғриқиб кетган; булоқни топиб бориб узала тушганча роса сувга тўйишди, юзларини чайиб бир-бирларига сув сачратиб ўйнашди, яйраб кетиб, холи жойда эканликларини унутишди, шекилли, худди ўз уйларидагидай қий-чув қилишди. Биз кино кўргандай кулиб қараб ўтирдик. Чиндан ҳаммаси худди кинодагидек эди. Нариги тикка қирғоқнинг тепасида катта йўл бор, оғир-енгил машиналар ғиз-ғиз ўтиб турибди. Шу атрофда булоқ борлигини билган йўловчилар, айниқса шофёрлар гоҳ тўхташадую, пастга тушиш учун йўл тополмай чанқоқ лабларини ялаганча аттанг деб яна кетишади. Лекин бир-иккиталари иложини топиб пастга тушишди ҳам. Айниқса қайтиб чиқиш мушкул эди. Нишаброқ жойларни танлаб тирмашишса-да, барибир тошлар юмалар, тупроқ кўчар, сирғаниб кетиб тиззалари, тирсаклари шилинар, хуллас булоқнинг ширин суви татимас эди. Бир амаллаб, азобда кўтариб чиққан қимматбаҳо сувлари тирналган яра-чақаларини ювишга ҳам етмасди.

Биз бир куламиз, бир ачинамиз. Ана катта йўлда брезент ёпилган юк машинаси келиб тўхтади. Аввал шофёр тушиб, қирғоқ тепасида турганча, билар экан шекилли, булоқ томонни — пастни кўрсатди. Брезент остидан чиқиб келган беш-олти ёш-яланг, ҳаммаси шўх, олов, ҳеч нарсадан қайтмайдиган бошвоқсизроқ болалар экан чоғи, йўл танлаб ҳам ўтирмай, ўзларини жардан ташлашди. Тош-тикан демай, кетлари билан сирғалиб, илдизларга тирмашиб, худди булоқ сапчиб ётган жойни мўлжаллаб туша бошлашди. Лўмбоз-лўмбоз тупроқ нураб, чанг-тўзон кўтарилди, тошлар юмалаб бири — иккинчисига урилиб, тоғ кўчкисидай сурон турди. Ҳалиги бебошлар бир-бирларига бақриб чақирар, ўзлари кўринмас эди. Домла ўрнидан туриб кетди. У ҳалигиларнинг биронтаси майиб бўлмаса, фожеа юз бермаса эди, деб хавотир оларди. Анчадан кейин, кўчки тиниб, булоқ бошида чанг булути босилгач, шўх овозлар, чинқириб айтилган беҳаё сўзлар, кулги аралаш бақир-чақирлар эшитилди. Булоқ бошида ҳалигиларни кўргач, домла жойига ўтирди. Унинг юзида бояги хушнуд шуъла ўчган эди.

— Бунақада бир кун эмас бир кун булоқнинг кўзи юмилиб кетади...— деди у маъюс кўзларини нариги соҳилдан узмай,— Яхшилаб пиллапоя қилиб қўйиш керак эди, Нима кўп — Шоввасойда тош кўп. Серқатнов йўл, ўтган-кетган зинадан сакраб-сакраб тушиб муздек булоқ сувида юзини чайиб, ҳордигини ташлаб, чанқоқбосди қилиб кетарди. Жумлаи фуқарога татийдиган ширин булоқ. Савобталаб бўлсанг йўловчига бир пиёла сув бер, деганлар... Афсус, Исполкомнинг қўли

калта-да. Бекорчи бўлганимда ўзимок уринардим, шу ишга...

Биз Қора домланинг кейинги сўзларига, шунчаки айтди-қўйди-да, деб эътибор бермадик. Болалик экан, «булоқнинг кўзи»ни, киприклари пирпирашини, калта қўлли Исполкомни тасаввур қилиб ўтирардик. Орада Сотти меров деганимиз бўларди, семиз, дангаса, очиқ ҳавода уйқу босиб, мукка кетмаслик учун чўп билан қумга ҳар хил суратлар чизиб ўтирарди. Қарасам қўли калтагина одамнинг расмини солибди. Исполкомни одам деб билса керак. Суратга қараб кулдим. Қизиқ, қўли калта одамнинг оёғи узун бўлиб кўринар экан...

Биз, болокапалик болалар, бошланғич мактабни битиргандан кейин ҳар қаёққа тарқаб кетдик. Кимдир Қуйикападаги ўрта мактабга қатнайдиغان бўлди, кимдир шаҳарга жўнади, кимдир ота-онаси билан бутунлай кўчиб кетди. Мен ўшандан кейин Қора домлани кўрмадим. Шунинг учун буёғига у ҳақда эшитиб билганларимнигина ҳикоя қиламан.

Қора домла пенсияга чиққандан кейин ширин булоққа тушадиган тош зинапоя ҳақидаги ниятини амалга ошириш учун бел боғлади. Нафақахўрликда зерикиб қолганидан эмас. У ҳали бақувват, эзгу орзу эса чиндан ҳам хаёлини буткул қамраб олган эди. Булоқ атрофида кун бўйи айланди, тикка қирғоқнинг ўпирилмайдиган нишаб жойларини тимирскилаб ўрганди. Тошга ўтириб узоқ ўй сурди.

Шоввасой супадай-супадай тошлар орасидан буралиб оқар, шовуллашлари узоқдаги тоғ-тош, яшил, зах даралар ҳикоясини сўйлагандай баттар хаёлга толдирар эди. «Нечта пиллапоя бўлиши мумкин», дея бир қўли билан бошидаги дўпписини ушлаб қирғоқнинг баландлигини чамалади, домла. «Нишабини танлаб айланиброқ чиқилса, 40-50 пиллапоя бўлар... Қанчага боради бу иш? Ёлғиз ўзи сайъ этса ўтган-кетган бир нималарни ўйламасмикин? Ҳай, буниси гўрга. Биров мачит иншо этади бу дунёда, биров — кутубхона. Қоравойдан бир зинапоя қолса қолибди-да. Савобталаб қария, у дунёлигини ўйлаб қопти», деса дер.

Қора домла, очиғи аввал савоб ҳақида ўйлагани йўқ, булоқни сақлаш, уни одамлар учун ардоқлаб қолиш ҳақида ўйлади. Ахир толиққан йўловчи, шофёр-мофёр, ёш-яланг, бола-чақа харсанг зинадан югургилаб тушиб, саратонда кўксини совуқ тошга бериб, ойна булоқдан муздек сув ичса, юзини чайса, руҳи равшан тортиб атрофга қарайди, табиатнинг камтарин яшнашини дилидан сезиб, нимадандир мамнун бўлади. Булоқ тиниқлиги кўзларида, шу кун — қалбида, Шоввасойнинг бир маромда шовуллаши эса қулоқларида қолади... Қора домла шуларни ўйлади, аммо-лекин савоб деган сўз ҳам кўнглининг аллақаерида айланишгани аниқ, буни тан олиш керак.

Ўй-хаёллар тиниқиб, дилда ният қарор топгандан кейин чўкич-кетмонни елкалаб келувдики, режанинг андак хомлиги билинди: пиллапояга тошни қаердан олади? Соё тоши ярамайди, тикка жарда унинг ўрнашуви мушкул, хавфли. Бунга ясси харсанг ё базалт керак. Базалт дегани тахта-тахта бўлиб қатланадиган қизғиш қумтош, зинабоп бўлади.

Шоввада ҳар хил тошдан кўпи йўқ, албатта. Истаганча топилади. Лекин қазиб олиш, ташиб келиш... Биринчи кун иш юришмади. Асбобларини буталар орасига яшириб, уйга қайтди. Эртасига томорқага гўнг ташийдиган икки ғилдиракли темир аравачасини ҳам ғилдиратиб яна борди. Юқори оқимга юриб, икки-уч бўлак ясси тошни кўчириб келди. Тош кўп эди, лекин камида бир томони ясси бўлмаса, пиллапояга ярамайди. Қора домла қирғоқнинг тупроғини тошларнинг ғудур томонига мослаб ўйиб, дастлаб топган харсангларини жойлади. Тошлар чўкич билан мослаб ўйилган жойга чиппа ёпишгандай, жипс жойлашди. Домла мамнун бўлиб, манглайини сидириб артди-да, биринчи пиллапояга ўтирди. Азъзойи-баданида оғриқ сезди, бундай чарчашни ўйламаган эди. Шундай бўлса ҳам, буни пенсионерлигига эмас, тош ишига, пасту баланд йўллар азобига йўйди. Биринчи кун ахир, ўрганиб кетади.

Мана, дастлабки икки пиллапоя, оқариб-буралиб тепага чиқиб кетадиган бўлғуси зинапояни кўз ўнгига келтирса бўлади. Ширин булоқ зинапояси, Қоравой домла зинапояси! У тош зинанинг шунга ўхшаш номлар билан тилдан тилга ўтиб машҳур бўлиб кетишига шубҳа қилмасди. Йўғ-э, яна ўша гап... Шайтонга ҳай бермаса бўлмас. Яна шундай савоб... Одам хаёл

сураверса оддий ишдан ҳам, жиндай ғараз деймизми, миннатми, манфаатми — келиб чиқаверар экан. Яхшиси ўйламаслик керак.

Қора домланн икки нарса қийнарди. Бири — юракнинг зўриқиб ҳовлиқиши, ҳансираш, нккинчиси — тош масаласи. Биринчиси — гўрга, тез-тез дам олса ўтиб кетади, бу ёшда бўладиган гап. Лекин иккинчиси муаммо...

Бир неча кундан кейин аравачасини судраб қадимги қадрдони Садр сангтарошнинг олдига борди. Ошнаси катта йўлнинг нариёғидаги қабристоннинг пастида устахона тутарди. У ердан келадиган бетиним тақ-туқ, чиқ-чиқ, чўкич билан искана товуши гўристон жимлигини доим бузиб туради. Қора домла борганида уста семиз, соқол қўйган, тўнкадай тошларни чап оёғи билан суриб ташлайдиган анқовроқ шогирди Полвон билан очиқ бостирма тагида ишлаётган экан. Меҳмонни кўриб, йилтиллаб кетган брезент пешгирни ечди, гардишига чарм қопланган кўзойнагини асбоблари ёнига қўйди.

— Кел, Қоровой.

— Омонмисан, Садриддин оғайни? Қучоқлашиб кўришдилар. Улар бўй-басти қотмалиги, қорамағизлиги яна босиқликми, мулоҳазакорликми, нималари биландир бир-бирларига ўхшаб кетишар, четдан қараганга ака-укадек эдилар.

— Ҳай...— деди Қора домла тош курсиларга ўтириб, омин тутганларидан кейин. Устахонанинг пештоқ томонига суюб қўйилган сағана ёдгорликларига кўз солди. Тарашланган япасқи харсанглар, катта-кичик базалт тошлари, онда-сонда мрамор бўлаклари, бирига араб имлосида қандайдир ёзувлар, рақамлар ўйиб битилган, бирига селлофанли тўгарак фотосурат ўйма қилиб ёпиштирилган, бири ҳали чала.

— Буюртма сероб дейман?

— Шукур деб бўлмади, ошна! Аммо дунё экан, бандаси омонат, ишсиз қолганимиз йўқ. Ўзинг қалайсан?

— Алҳамдулилло, сенга мижоз бўлгунимча йўқ,— домла ўзи бошлаган иши ҳақида гапириб берди.

— Яхши ният қилибсан, оғайни,— деди уста Садриддин,— ўликдан ўлжа йиққандан, тирикка текин хизмат қил, деган машойихлар. Қани энди ҳар ким ҳеч бўлмаса битта булоқнинг кўзини очса. Савоб ишга қўл урибсан, Қоровой.

— Гап савобда эмас. Кўнгил... Хўш, ўзингчи, ўзинг қанча оласан мана буларга?

— Бири беш сўм, бири ўн сўм, ҳар хил.

Кўрдингми, аслида ҳар бирига ҳафталаб кўз ну-рингни тўкасан, ўпканга тош гарди юқади. Қулоқларинг битиб кетади. Беш сўм, ўн сўм, қанча арзон пул-ласанг савоби шунча катта.

— Қўйсангчи, Қора, хаёлга келмаган гапларни гапирасан. Бизга кулфатзада бандалар келади. Савобга-ку, қарши эмасмиз. Лекин инсоф керак, жўра.

— Ана энди ўзингга келдинг, бизники ҳам шу.

Полвон чой дамлаб келиб, тош устига қўйди. Қора домла устахона орқасидаги қияликларга кўз солди. У ерда нишхўрдга чиққан харсанг бўлаклари думалаб ётар, ундан нарида ҳам неча йиллик уюмлар оқариб кўринар эди. Сангтарошнинг ўғли бетон заводида мухандис, отасига ҳар замонда самосвал топиб бериб, Шоввасойнинг юқори оқимларидан сағанабоп ясси харсанглар юклатиб келади. Нишхўрд кўп чиқади, албатта. Бири ташиганда синади, бири искана учи текканда дарз кетади, бирига тиш ўтмай ташлаворилади. Қора домла аслида мана шуларни ўйлаб келганди. Қадрдони ҳам ортиқча гап-сўзсиз тушуна қолди.

— Мухандисга айтай, самосвалда элтиб ташлайди.

— Йўқ, ҳар куни келиб, аравачамга икки-учтасини танлаб-саралаб юклаб кетаман. Шошадиган жойим йўқ, сени ҳам кўриб тураман баҳонада,— деди Қора домла.

Шундай қилди ҳам. Деярли кунда келадиган бўлди. Олиб борган икки бўлак тошини ер ўйиб жойлайди-да, яна бир пиллапоя кўтарилганига кўнгли ўсиб, дўсти ёнига келади.

— Бўляптими?

— Бўляпти.

Ўтириб чой хўплайдилар. Полвон домланинг аравачасига брак бўлган зинабоп ясси харсанглардан юклаб беради.

Бир куни қараса, Полвон уч газ келадиган яхлит, ясси базалтни аравачага жойлаб қўйибди, қандай кўтарган — худо билади.

— Йўқ, буни олмайман,— деди домла,— тупканинг тагидан юклаб келинган мол-а! Эшакка тилла тушов бўлади, бу. Олмайман.

— Олақол, бизда кўп.

— Йўқ, ўзингга керак бўлади, эгаси келиб қолар... Қара, табиатнинг ўзи тарашлаб, сағанабоп қилиб қўнибди. Тушур, Полвон ука!

— Хай, майли, тушур,— деди уста.— Айтганингдай, эгаси келиб қолар.

Шундай қилиб, Қора домла кун ора келиб юклаб кетган тошларидан бинойидек зинапоя тиклай бошлади. Юқорида айтганимдай, тошларнинг нотекис томони пух-талаб тупроққа чиппа ёпишар, оқариб кўринган пиллапоаялар қияликнинг нишаброқ жойларидан эшилиб-буралиб кун сайин тепага ўрлаб борар эди. Домла гоҳи қора терга ботиб ҳолдан тояди, сангтарошнинг бостирмасида бир пас ўтириб чой ичади. Ҳордиқ чиқаради-да, аравадини судраб бориб, ишга тушади. Баъзан қаттиқ чарчаганида тиззалари қалтираб зинанинг тикка қирғоқ тепасигача чиқиб боришига кўзи етмай қолади.

Шундай кунларнинг бирида елкасига белкурак ташлаб Сотти меров келиб қолди. Ёдингиздадир, бу — ҳов ўша, табиатни маҳлиё бўлиб томоша қилиш ўрнига қумга сурат чизиб ўтирадиган синфдошимиз. Ёлғиз ўзи Болокапада қолиб кетган экан. Қаёққа ҳам боради. Орамизда ашаддий «икки»чи шу эди. Биз уни оталиққа олиб, дарсларини ёдлатиб, обдон қироат қилдириб, имтиҳонга роса тайёрлаганимизда барибир бир амаллаб иккини олиб чиқарди. Мана бугун бир қарашай деб келибди. Домла хурсанд бўлди. «Одам бўпти шу меров ҳам» деб.

Унинг бўйи чўзилган, суяги бузуқ, оёғида кўпол этик, қўли ишга чопиб турарди.

Иш юришиб, зина гўё тепага қараб «йўрғалаб» кет-ди. Сотти меров тушгача астойдил ишлади. Лекин кечга яқин толиқди чоғи, тили чиқиб, аччиқ-тиззиқ гап ота бошлади.

— Дашти биёбонда кимга керак экан бу даҳмаза, домла?

Қора домла ялт этиб қаради-ю, индамади. Кутилмаган бу фикрдан эсанкираб меровнинг мишиқи бола пайтини кўз ўнгига келтирди.

— Ҳамма шунга... ҳайрон,— деди Сотти меров.

Домла яна индамади. Нима ҳам дерди. Бу меров шогирдини тузлаб қўйиши мумкин эди-ю, энди... катта бўлиб қолибди, мўйлов ҳам қўйибди. Бир чеккаси ҳашарга келган одамга қаттиқ гапириб ҳам бўлмади.

— Ўтиб кетган эски дунёнинг бандаси экансиз, дом-ла,— деди меров ҳам индамаган сари ошиб. Домла андвшани кўрқоқ билган бу меровни жавобга арзитмади. Инсон боласининг ўсиш, улғайиш, ўзгариши, бунда ўзининг, умуман домлаларнинг ўрни ҳақида ўйга толди. Буларга кўп нарсани ўргатди, ўғит насиҳат қилди, табиат гўзалликларини кўрсатди. Лекин беминнат, беғараз ишлар табиатгагина эмас, оламни яшнатган баҳорга, тирикликни барқарор этиб турган соф ҳаво ва сой чашмалар, ою-юлдузларгагина эмас, инсонга ҳам хос эканлигини гапирмаган, амалда кўрсатмаган экан, ўйлаб қараса. У Сотти ҳақида ўйламай қўйди. У энди кетади ва қайтиб келмайди. Гап бунда эмас...

Бу маҳал Сотти чиндан ҳам этагини қоқиб, этигини ювиб кийганди.

— Шогирдларингиз кўп, қарашвор деб чақирсангиз бўлмайдими?— деди домланинг тундлигидан баттар хафа бўлиб, — савобингизга шерик бўлишади, деб кўрқасизми? — деди илжайиб, белкурагини елкалаб жўнаркан.

Шу кетганча чиндан ҳам қайтиб келмади. Лекин иш тўхтагани йўқ. Қора домланинг дилхира бўлгани қолди. Унинг илҳом чироғи сўнди-ю, лекин ўчакиш шами ёнди. Ўчакиш эса чарчаш,

толиқиш билан ҳисоблашмайди. Бир ой деганда домла тамом дармондан қолди-ю, аммо зинапоя буралиб, тўлғаниб қирғоқнинг энг теппасигача чиқиб борди.

Қора домла этик ечиб, сой кечиб ўтди-да, бўйниларини, юзларини узоқ-узоқ ювгач, икки жийда соясидаги тошга ўтириб, ўз ишини бамайлихотир тамоша қилди. Қараса, ўз мўлжалидан ошиқ, 53 пилла поя бўлибди, узоқдан оқариб йўловчи-ю, сайёҳларни ўзига чорлаб турибди. Жойида! Домланинг кўнгли ўрнига тушиб, бесаранжом туйғулари босилди, малолли ўйлари унутилди, ҳордиғи чиқиб, дилидан ғубор кўтарилиб, бўғинлари бўшашиб, танасига оромбахш бир илиғлик яйради. Жойида... Ҳали бу ер мисли бир қадамжо бўлиб шухрат топади, ҳорғин ўткинчи чанқоғинн босиб, эҳтимол «бу зинапояни ким қурдийкин, барака топкур?»— деб ҳам кўяр, қари-қартанг дуога қўл очар, билганлар эса балки Қоровойни тилга олар. Яхши гап тез тарқайди, зора бир чаққон мухбир ҳам чиқиб, газетга чоп этса, яъни шундоқ-шундоқ ниятли одамлар бор, фалон жойда шундай эзгу бир иш бўлибди ва ҳоказо, деб.

Қора домла ўз кўли билан қилган ишга суқланиб, кўзи тўймай ҳорғин хаёллар уёқ-буёққа судраб, жийда соясида узоқ ўтирди. Қуёш оққан бўлса ҳам, энди бу зинапоядан ҳавас билан биринчи бўлиб тушиб келган бирон зотни ҳам кўриб кетай деган ниятда яна жиндак кутди. Қош қораймасдан, тепадаги катта йўлда икки аёл кўринди. Бошини рўмол билан танғиб, камзул устидан белини боғлаган бу икки хотин Шоввасойнинг юқори оқимидаги тоғлардан дўлана териб келишаётган бўлса керак, қўлларида оғир кажава, жарлик тепасига келиб тўхташди.

— Вой, овсин, зинапоя бор экан-ку,— деди ёшроғи чинкириб. Намозшом жимлигида уларнинг қувноқ чуғур-чуғурлари янграб эшитилиб турарди. Кажаваларини бошларига кўтариб, янги зинадан биринчи оёқ босаётганларини ўйламай, ҳақкалаб-ҳақкалаб тушишди. Соядай қорайиб турган тош ва бўталар ортида, булоқ лабида уларнинг шўх қий-чувлари анчагача эшитилиб турди. Домла художўй бўлмаса ҳам, қарилиги тутибми, ё бўлмаса шу сокин оқшомда кўнгли жуда яйраб кетганидан, «Илоё қадаминглар қутли бўлсин»— дея юзига омин тортди, ўрнидан турди.

Чўкич, кетмонларини олиб кетиш баҳонасида эрта-лаб келиб зинапояни яна бир кўриб кетди. Жойида. Оқариб узоқдан чорлаб турибди.

Қаттиқ зўриққан экан, домла докторга қатнаб, базўр ўзига келди. Доктор ёрдам қилдими ё кўнгил тинчлигим, ишқилиб, белдан гарданга, ундан биқинга кўчиб юрадиган зирқирашлар ҳарна қолди.

Кўнгил нисбатан тинч эди-ю, бир чеккасида нимагадир интиқлик, бир безовта ҳис бор эди. Очиғи, домла зинапоя ҳақида ҳеч бўлмаса бирон гап-сўз бўлишини кутарди. Бу кутишни бировлардан, ҳатто ўзидан ҳам яшироқчи бўлардию, эпполмасди. Булоқ обод сайргоҳ бўлибди, ёш-яланг яйраб қолибди, катта йўлда ҳамма тўхтаб ўтармиш, деган гаплар бир неча ҳафтадан кейин етиб келди. Аммо на булоқ, на зина ва на домла ҳақида газет-пазетда ҳеч нарса чиқмади...

Айтншларича, бир ҳаваскор мухбир ноҳия рўзномасига мақола ёзиб олиб борган эмиш, муҳаррир кўриб, «Хўш, нима, Днепрогэс қурилибдими, бу ҳақда бутун бошли мақола чиқарсак?! «Хроника» бўлимига кириб, уч-тўрт сатр қилиб беришсин», дея қайтарворганмиш. «Хроника» бўлимининг ходими ҳам елкасини қисиб, «Йўқ, биродар, биз хроникада жизиллаб турган ўткир фактларнигина берамиз. Масалан, босқин, тошқин, ёнғин...» дея бармоқларини бир-бир букиб узоқ санаб, ҳаваскорнинг ҳафсаласини пир қилибди.

«Хроникабоп» жизиллаган ўткир воқеалар ҳақидаги овоза бир неча ойдан кейин тарқала бошлади.

Авалло қандайдир бир гуруҳ ёшлар обод булоқ лабида улфатчилик қилиб, қаттиқ муштлашишдан кейин, боши шиша билан уриб ёрилган бирови касалхонага олиб келинганмиш... Бу миш-миш етиб келган куни Қора домла гангиб қолганидан, пенсия олгани бориш ёдидан кўтарилиб, оиласида хафақонлик юз берди. «Ҳа, эси пастлар, ароқ ичадиган жойми-я!» дея, кечаси билан ғўнғиллаб, уйқу ололмай, уёқ буёққа ағдарилиб чиқди. Яхши

ҳамки, бу гап газетада чиқмай, эл оғзида қолиб кетди. Бундан кейинги овоза ҳам миш-миш даражасида бўлди: Кимдир Қора домланинг зинапоясидан йиқилиб, оёғинн синдирган эмиш. «Эмиш» бўлса ҳам, буниси домлага қаттиқ ботди, чунки халқ оғзидаги гапда «Қора домла зинаси» деган сўзлар ҳам ора-чора қулоққа чалинар эди. Домла эзилиб кетди.

Бундан кейинги воқеа эса газетада дўмбира бўлиб, ўлган устига тепган, дегандай, домлани астойдил эсанкиратди. Марказдан келаётган бир таниқли оила қувнаб-яйраб булоқдан сув ичиб чиқса, катта йўлда қолган «Волга» машиналари йўқ эмиш! Тахминларга қараганда, бу холи жойда шунақаларни атай пойлаб чакалакзорда ётган «шайтонлар» шартта ҳайдаб кетишибди. Ҳали шундай пойлаб ётадиган «шайтонлар» ҳам чиқибди десангиз-чи! Домладан совуқ тер чиқиб кетди. Хайриятки, бу гал газетда унинг номини тилга олишмади. Олишса ўрни бор, ножўя бўлмасди. Худо сақлабди. Ё товба...

Уша ҳафтанинг ўзида «Хроника» чашмада номаълум бир қизни зўрлаб кетишганини хабар қилди. Шундан кейин бир ойча тинч бўлиб, домла энди ўзимга келдим деб турганида, булоқ атрофидаги бутазордан ўлик топилди. Қора домланинг булоғию зинапояси ноҳияда одамларнинг кўнглига даҳшат соладиган хавфли жойга айланди. Ўзингиз биласиз, эл ошириб, қўшиб-чатиб ҳам гапиради, кўп ўтмай ўша жойларда ҳеч нарсадан тап тортмайдиган каллакесарлар ҳам пайдо бўлганмиш, деган гап тарқалди. Ким билади дейсиз...

Қора домла бош кўтариб кўчага чиқолмай қолди. Яқиндагина, қилган эзгу ишимни бир оғиз газетага ҳам ёзишмади, деб ичидан хафа бўлиб юрган одам, бугун бирдан ёмон отлиғ бўлиб, ўша зина ҳақидаги ниятни дилига солган куни-соатини кечалари билан лаънатлаб чиқади. Уйда ўтириб, чўкиб-букчайиб қолди.

Қулоғини бекитиб ўтирган билан қутулиб бўларканми?! Бир ойча ўтказиб, бозор-ўчарга чиқувди, икки жойда нотаниш одамлар уни «Ана, Қора домла!» деб бармоғи билан туртиб кўрсатганини пайқади. Нарироқдаги растада бир хотин сотаётган помидорининг устини ёпиб, домла ўтиб кетгунча юзини ўгириб турди. Шундан кейин бозор аҳли, ҳамма унга қия қараётгандай бўлаверди, қулоғига «Қора домла!», «Қора домла!» деган бетиним шивир эшитиларди. Узидан ўзи дармондан қолган домла керагини харид қилолмай гандираклаб юриб бозордан зўрға чиқиб кетди.

Уйда ҳам уни шумхабар кутарди: ҳов ўша зўрланган қизнинг онаси, телбами-соғми билиб бўлмайдиган даражада, келиб домланинг дарвоза хонасида сочларини юлиб доду сурон солибди. Кўни-қўшнини бошига тўплаб мудҳиш қарғишлар айтиб кетди.

Қора домла кечаси билан босинқираб чиқди. Кўзини юмиши билан гоҳ чангалзорда ётган каллакесарлар, гоҳ сочини юлган телба хотин, гоҳ булоқ бўйида узала тушиб ётган мурда, гоҳи бозордаги тескари юзлар, сирли нафрат чақнаган қарашлар кўз ўнгига келар, ўрnidан туриб кетарди.

Охирги туришда обреза ярим сатил совуқ сувни бошидан қуйди-да тандир биқинига суялган лўмни елкасига олиб, чиқиб кетди.

Тонг салқин эди, йўтал тутди. Йўтал зўридан кўзи тинган домла Шоввасой ёқасидаги ўзи севган чакалакзор гулларини ҳам, ундаги оқиш шабнам саринлигини ҳам, энди уйғонган чипор капалакларни ҳам кўрмади. У булоқ томонга шошарди. Қани ўша «шайтонлар», қани ўша зўравону безорилар, қани ўша каллакесарлар?!

Бу дарғазаб дард унинг руҳида бору, жисми бўшашган эди. Зина босиб юқорига чиққанида бу яна билинди, лўмга суянганича каттиқ ҳансираб, пастга, атрофларга маъюс қаради, ҳеч зот йўқ эди.

Тонгда оқариб, намланиб ётган зинапоя ҳарсангларига қараганида, негадир кўзидан томчи ёш ситилиб чиқди. Шунинг зўри билан энг тепадаги биринчи пиллапоя остига лўм урди. Ҳазаб билан қайириб ташлади. Тош шағал аралаш тупроқни шовуллатиб ўпир-ганча юмалаб тушиб кетди. Қизишган қария иккинчи пиллапоя остига жон-жаҳди билан лўм урди, жаҳл билан бирга қандайдир ёвуз куч ҳам тўлишиб кетди. Домла нафас сиқишини унутган, қора терга ботиб тош

қайиради. Қуриш қийин, емириш осон, тепа қисмини бир лаҳзада ўпириб ташлади. Сал тинса бутунлай тўхтаб қоладигандай, уриниб-суриниб давом этар, лўм қўлидан чиқиб кетса инқиллаб яна олар, «мана бўлмаса!» деб урганида тош чақнаб, домланинг ўзи мункиллаб кетар, лекин тинмас, урар, тепар, қайирар, бузар эди.

Пастдан ўн-ўн икки пиллапоя қолганида ичида худди бир нарса узилгандай, домла «инг» деди-ю тошга ўтириб қолди. Қўлидан чиққан лўм тошдан тошга урилганча жаранглаб пастга тушиб кетди. Домла, кўз олди қоронғулашгач, белини ушлаб, қайрилган зинапоя ўрнига ёнбошладн. Лекин у ўз аҳволини ўйлаш ўрнига, негадир. Сотти меровни кўз олдига келтирди: «Домла, ўтиб кетган эски дунёнинг бандаси экансиз...» эслади-ю, инграб юборди.

Қуёш тиккага келиб қолганди, лекин унинг кўз ўнги қоронғу. «Худойимей,— деди у ҳамон ўз аҳволинн ўй-ламай,— қандай кунларга қолдик? Яхшилик қилиб бўл-маса дунёда...»

Бу пайт юқорида машиналар тўхтаб, иккита шофёр кичқирди:

— Ҳой, жинни бўлдингми, нега бузаяпсан зинапояни? Ҳей, сенга гапиряпмиз! Бировлар не азобда қуради-ю, сен бузиб ташлайсанми!!! Эсинг жойидами ўзи...

Улар пастга тушишди. Қора домла тепасида турган одамларни кўриб, ўз аҳволини эслади:

— Болалар... белим...

Қарашса, бу «тентак»нинг аҳволи чатоқ. Кўтарншиб чиқиб машинага солдилар.

Ноҳия касалхонасида қайталаб сўрашди.

— Қаёқдан?

— Булоқдан, дедик-ку. «Қора домла» зинасида бели чиқиб ётган экан.

— Оббо, яна Қора домла!—деди доктор кўзида ва-ҳима билан.

Уч кундан кейин касалхонада Қора домланинг жони узилди. Уша катта йўл ёқасидаги қабристонга ерладилар. Садр сангтарош Қоравойнинг мақтаб, аравачасига олмай, «эгаси келиб қолар» деб ташлаб кетган ўша катта базалт тошга дўстиинг номини ўйиб ёзди-ю, дўнг тупроқнинг бош томонида узоқ ўтириб қолди. Хотира тошига қараб гапирди:

— Яхшилик қилдинг, савобини олдинг-кетдинг экан-да? Иўқ, ундоқ эмас, Қоравой оғайни, овора бўласан, савоб дегани яхши замонлардан қолган гап. Бизнинг кунларда эса...

ТАҚДИР КИМНИНГ ҚЎЛИДА

Қулаҳматнинг ҳушёрхонадан чиқадиган куни эди. Зулукдайгина мўйлов қўйган ёш лейтенант уни хонасига чақирдию, бундай вақтда қиладиган «ўтит-наснҳат»ини бошлаёлмай, тимискиланиб қолди. Столидаги қоғозларни йиғиштирди, тунги навбатчилар булғаб кетган кулдонни қаёққа тўкишни билмай, ноилож қайтиб жойига қўйди. Бу ҳамон ғашига тегарди шекилли, тағин олиб стол тагидаги сим саватга, фиким қоғозлар устига тўқди. Чекмайдиган одам, тамаки кулининг ҳидига бурнини жийирди. Бош кўтармай, Қулаҳматга гап қотди:

— Яра битмабди-ку ҳали ҳам...

— Бу... ўтган сафарги,— деди Қулаҳмат ҳам бош кўтармай, иягида соқол аралаш кўтирлаб қотган эски ярани силади. Кейин кир кўйлагининг ёқасини қайириб елкасини кўрсатди.— Кечагиси мана, билинмай кетди...

Ёш лейтенант яна анча эзмалаиди-да, ахири уинг юзига тикка, ачиниб боқди:

— Менга қаранг, Қулаҳмат ака,.. ёшингиз эллиқдан ошибди. Мен сизга ўғли тенги одам, ҳар гал ўгит-насиҳат қилиб ўтирсам...— у гапидан тўхтаб қолди. Қулаҳматнинг турқи ҳақиқатан ҳам жуда аянч эди.

Ҳушёрхонада душ бор, совун бор, мажбур қилиб чўмилтиришади, соч-содолларини қириб қўйишади. Бу бўлса ўшанда ҳам бир умр совун кўрмагандай... Йўқ, у ўзи шупақа, турган-битгани шу, қандайдир юзиқсизнинг нусқи бор афти-башарасида... Қовоқлари салқи, ёрғоқ бошига қасмоқ дўппини бостириб кийган, билакларида ювса кетмайдиган доғлар, қорамой юқи, қўллари чақа, кулранг юзида эски-янги яра излари, бўйинларн тирналган...

— ... барибир насиҳат қилишга тўғри келади,— деб давом этди лейтенант.— Ҳеч ким сиз билан мендай мулойим гаплашмайди, билиб қўйинг. Иш жойингизга ҳам бу гал, майли, қоғоз ёзмайман. Бунинг қадрига етиш керак. Агар яна бир марта муштлашадиган бўлсангиз...— қараса Қулаҳматнинг хаёли узоқда, қулоғига гап кираётгани йўқ. Лейтенант ўриндан туриб эшикни маҳкамроқ жипслаб ёпиб келди.

— Менга қаранг, гражданин Қулаҳмат ака, агар ичмасликнинг иложини топмасангиз, ичинг...

— Мен пиёниста эмасман.

— Ичинг, майли,— деди лейтенант эшик-деразага яна аланглаб қўйиб,— лекин жанжал-сурон кўтарманг, худо ҳаққи, муштлашманг! Ҳеч бўлмаса шуни эплай оласизми?

— Мен ҳеч кимни урмайман... Мени...

— Нега мени ҳеч ким урмайди-ю сизни уради? Бекор гап! Жим ётган итни ҳам ҳеч ким тепиб ўтмайди... — Лейтенант, сўз оғзида қолиб, камгап Қулаҳматга ер остидан қараб — кечирасиз...— деб қўйди-ю, ўзи ҳам ўнғайсизланиб, жим бўлиб қолди.

— Ўтган гал ҳам шундай дегансиз,— деди овозини пасайтиб.— Ким урди десак, худди безабон, индамайсиз. Безориларни, жинойтчини яширганлик учун қонунда алоҳида модда бор, биласизми?

Лейтенант амин эди: Қулаҳмат ашаддий ичкиликбоз. Ичса шундай маст бўладики, ким билан ади-бади айтишиб, кимлар билан муштлашганини ҳам эслолмайди.

— Менга қаранг, Қулаҳмат ака, одамнинг тақдири ўз қўлида, ҳа, ҳар ким...

Илгари кўп эшитган одатдаги бу ўгитлардан зери-киб ўтирган Қулаҳмат шу ўринда бир ҳушёр тортгандай, сесканиб қўйди, қизарган мижжаларини пирпира-тиб лейтенантга тикилди.

— Қўлингизда ҳунарингиз бор, отам, шу ёшга кириб ўзингизни эплолмагапингизга... Аҳволингизга қаранг... Менинг сизга гап уқтириб ўтиришим уят. Боринг.

Қулаҳмат худди шундай бўлишини кутгандай, энгил туриб эшикка қараб юрди, лекин остонада орқасига қайрилиб, худди ёш бола сингари:

— Иккинчи қилмайман, лейтенант,— деди-да эшикни товушсиз ёпиб чиқиб кетди.

ЖЭКка қайтиб келганида соат тўққиздан ошган, хоналарда ҳеч ким йўқ эди. Телефон

жиринглади, Қулаҳмат трубкани олиб, «Ҳеч ким йўқ, ҳамма объектда» деди-да, ўзининг диванига чўзилди. Унинг ётадиган жойи шу, ўртоқлари ўрнига кечалари навбатчилик ҳам қилади, шунинг учун ҳамма ходимлар ундан хурсанд. Кечаю кундуз тинмай жиринглаб турадиган телефонга бериладиган жавоб ҳам ёд бўлиб кетган, худди автоматдай: «Ҳеч ким йўқ, ҳамма объектда».

Ҳозир ётдию ёш лейтенантни ўйлаб кетди: яхши бола. Милисага сира ҳам ўхшамайди. Тақдир одамнинг ўз қўлида эмиш... Жўн гапини қара. Ҳай, тўхта, бордию чиндан ҳам шунақа бўлса-чи? Эҳ-хе... Айтишга осон. Содда-да, нимани ҳам кўрибди. Нима бўлса ҳам, болани қийнамаслиги керак. Йўқ! Энди бошқача яшайди, гап битта!

У ишчанлик билан ўридан туриб, буюртмалар ёзиладиган дафтарни варақлади. Титилаб кетган варақларга сантехника кечаси билан тўртта буюртма тушгани ёзилган экан. Шерикчилик тумбочкасидан кечаги сомса билан иккита олмани олиб, тикка турганча чай-нади, устидан шишани бошига кўтариб кефир ичди-да, асбоб қутисини олиб яқинроқ манзилгоҳга қараб жўнади. Қаерларидир зирқирар, боши ғувиллаб, қоқилиб-сурилиб борарди.

Қулаҳматнинг қўли гул. Ҳунарига эҳтиёж ҳам кўп. Занг босиб ишдан чиққан винтиллар, резинаси ейилиб оқиб ётган кранлар, латта тиқилиб қолган оқова қувирларн, тирсиллаб деворга урган қайноқ сув... Бу оғир, гоҳи нопок, қора ишларнинг охири-кети йўқ. Бу билан бир умр кун кўрадиганлар кўп. Қулаҳмат ҳам юраверса бўларди, ҳеч ким халақит бермайди. Лекин тирикчилик экан, баъзан бир нимага дуч келиб қоқилади-да, ке-ин... Айб албатта ўзида. Ёки тақдир ўз қўлингга дегани шумикин? Тақдир... тақдир дегани бу умр-ку ахир? Бутун бир умрга битта лейтенант билан дучлашув нима дегак гап, бир ҳафта вақтнинг ўтиши-чи? Мана, бир ҳафтаси ҳам ўтди, воқеасиз, машмашасиз... Ҳаммаси жойида, ҳамма бурютмалар беками-кўст бажарилиб турибди. Қулаҳматнинг яралари ҳам битиб кетди, милисага ҳам дуч келгани йўқ. Зулукмўйлов лейтенаитни ҳам энди елкаснинг чуқури кўрсин!

Лекин оиласиз одамнинг иши қийин, баъзан ёлғизлик ич-ичини ейди, юраги эзилиб кетганда дил тортиб кимларгадир яқинлашади, улфатга қўшилади. Маиа, ҳафта тинчгина ўтди деганда, тўққиз қаватликнинг бнқиннда бир тўда ремонтчилар учраб қолди. Кранини тузатган квартиранинг иссиқ сувини очиб, подвалдан чиқиб келаркан, бу суронли, хушчақчақ болалар кекса сантехникни касбдош дея ўзларига яқин олишиб илиқ саломлашишди. Шокир деган бир чўлоғи бор экан, оғзи қулоғида, чўнтагидан яритмани олиб кўз-кўз қилди.

— Қаёқдан олақолдинг дарров, Ланг?

— Текин! Осмондан тушди!— деди Шокир чўлоқ,— олтинчи қаватдан батареяни кўтариб тушаётсам, бир кампир тушмагур этагимга осилиб олса бўладими! Кирсам, сув оқиб ваннаси жездай сарғайиб ётибди. Савоб бўлар деб, шундоқ олиб қайта бураб қўювдим, таппа тўхтади, жонивор. Энди чиқай десам, кампир мануни қўйнимга тиқаяпти. Йўқ, буви, дедим, бизга ойлик тўлашади, бўмайди, дедим. Қани энди кўнса, ҳансираган-ча, ҳадеб тиқиштираётибди-да кампир тушмагур. Атай навбатга туриб, сенга деб олиб қўйганман, бир ҳафта кутдим сени, дейди. Мени сантехник деб ўйлаган экан. Так что, бобой, сизнинг ҳам ҳаққингиз бор бунда, юраверинг,— дея Шокир Қулаҳматни енгидан ушлади.

— Йўқ, болалар, менга тўғри келмайди!

— Бе, беш кишига нима бўларди яримта, юринг,— дейишди шериклари ҳам.

— Ростини айтсам болалар, кеч қоламан...

Қулаҳматнинг бўшгина қаршилигини ноз деб тушунган улфатлар қўярда-қўймай уни тўққиз қаватлининг подвалига олиб тушиб кетишди.

Бу подвални Қулаҳмат яхши биларди: озодагина иссиқхонаси бор. Созловчилар ахлатхонага ташлаб юборилган эски стол билан шалоқ диванни ҳам слиб кириб, уёқ-буёғини тузатиб олишган. Гоҳо совуқ кунлари шу ерда яшиқларга ўтириб нонушта қилишади.

Бу гал у ердан анчагача аҳил гангур-гунгур гап, баъзан эса баралла кулги, гоҳида ўқтин-ўқтин гурунг бир маромда эшитилиб турди. Салкам бир соатлардан кейин лодвалда нимадир

тарақлади, шовқин-сурон кўтарилди, яна кейинроқ эса бақириқ-чақириқ, сўкиниш, хуник товушлар янгради. «Иссиқхона»нинг тунука қопланган пачоқ эшиги тарақлаб, қулоғигача қизариб кетган Шокир отилиб чиқди. Кетидан созловчи болалар ертўла эшигидан бир-бир чиқиб ҳар томонга тар-қалдилар, кайфдан асар йўқ, ҳаммаси беҳафсала, қовоғи солиқ, гап-сўзсиз, бири тиш орасидан чирс этиб туфлаб, бири жаҳл билан ниманидир тепиб, жўнаб қолишди.

Қулаҳматдан дарак йўқ эди. Ёмғир савалай бошлади. Чанг босган япроқлар ёқимли шитирлаб, тупроқ ҳиди анқиди. Тарновдан подвалнинг зинасига шариллаб сув оқар эди. Шу маҳал пиллапоялари кўчиб кетган ўша ифлос зинада Қулаҳматнинг қасмоқ дўпписи, кейин ўзи кўринди. У икки қўли билан деворларни ушлаб, гоҳи эса «тўрт оёқлаб», зўрға чиқиб келар эди. Эндигина ҳушига келганга ўхшайди. Ёруғ жаҳон борлигига ишонмаётгандай, кўкариб кетган кўзларини чимириб осмонга боқди, ҳансираб кесакига суянди, кейин ўпка тўлатиб нафас олди-да, дуч келган жойга, деворга суйкалиб ўтириб қолди. Ёмғир қуяр, рўпарасидаги дарахт баргларида елкаларига лойқа сув томар, у эса, сулайиб ўтирганча, сесканмас ҳам эди. Худди шу жойга кулми, жарбит қолдиғими тўкилган экан, ости ивнб қўланса ҳид таралди. Лекин Қулаҳмат буни ҳам сезмади, ҳушига келиши билан ҳалиги улфатларини кўз олдига келтиришга урина бошлади. У бундай «кампания»ларни куп кўрган. Ичувчиларнинг ажаб турфа хиллари бўлади. Биров сал кайф қилса ширингина жинни бўлади-қолади. Отангдан ҳам меҳрибон, умрида кўрмаган одамнинг бетига сўлагини суркаб ўпишгани-ўпишган. Биров бўлса енгилтак, шилқим бўлиб қолади. Умрида қилган ҳамма ифлосликларини ҳаёсизлик билан тўкиб солади. Яна бири бекордан бекор йиғлаб, жигарингни эзиб кўксингни ҳўл қилворади. Бошқа бири эса ҳайвон бўтшб кетади, бутун дунё унинг оёғига тиз чўкиши керакдай, пичоғига қўл югуртиради. Биров беозор кўпириб мақтанса, биров дунёни душман босгандай, эсига келган одамни ёки ўз хотинини ёмонлаб кетади. Уни бўғиб ўлдиришга ваъда беради. Яна бировнинг эса бир умр ичини таталаб, бағрини захардай тилиб ётган бирон дардн кўзғаб, аччиқ алами посоддай ёрилади-да...

Қулаҳматнинг ҳаёли бўлинди: ёмғир ювиб ўтган йўлкадан билагига қизил тасма таққан учта назоратчи гурунглашиб борарди. Қулаҳмат ўтирган жойидан ёнидаги бута тагига аста ағанади. Чунки кўз қовоғи кўкариб бу аҳволда ўтирган одамни кўришса, назоратчилар индамай ўтишмайди. Қулаҳмат юмалаб ётган жойи билчиллаган лой бўлса ҳам, биқинига совуқ ўтса ҳам, чидади, бордию пайқаб қолишадиган бўлса уларга нима дейишини ўйлаб кетди. «Танимайман улар-ни... Мен бошлаганим йўқ. Нега бўлмаса одамнинг юзига туфлайдн?.. Мен нима қилибман уларга...» Кўкарган кўзини ушлаб қўйди Қулаҳмат. Назоратчилар ўтиб кетишди. Уҳ... ҳали ҳам ор-номуси бор-да. Унинг ўрнида бошқа биров бўлса бу милиса-ю ҳушёрхоналарни аллақачон писанд қилмай қўйган бўларди. Ҳа, номусини сақлаб қолган, нақадар азоб бўлса ҳам у билан яшаш...

Аммо-лекин жўнаш керак бу ердан. Маҳаллага отнинг қашқасидай бўлиб қолди. Умуман, бу туманда, иложи бўлса бу шаҳардан бутунлай гумдон бўлиш ке-рак. Юрадимини энди батта зулукмўйлов болага чап бериб... Нега иложи бўлмас экан? Бедананинг уйи йўқ, қайга борса питбилдиқ.

Эртасига аризасини ташлаб, асбоб қутисини олди-да, автобусга чиқди.

— Битта. Оҳангаронга.

— Автобус Чирчиққа боради.

— Майли, Чирчиққа,— деди Қулаҳмат. Паттачи унинг афтига бир қараб қўйиб патта йиртиб берди.

Қулаҳматнинг йўлдаёқ омади юриша бошлади. Бир ўриндиқда тўрхалталарини тиззасининг орасига олиб ўтирган қўшниси, бақалоққина порум йигит, жуда очиқ, сергап экан, бир пасда ўзини ҳам батамом танитиб, Қулаҳматни ҳам миридан-сиригача билиб олди.

— Бизни хоним мана шунақа — тўрттани туғиб қўйиб... Ана энди бу қопу тугунлардан аканг

қарағайни елкаси яғир... Хўш, энди мундай қиламиз, Қулаҳмат ака. Автобусдан тушиб тикка капратипга борамиз. Темирни қизиғида бос, деган машойихлар. Бизда ишлайдиганлар албатта камида икки-уч ҳунарни эгаллаган бўлиши керак, амалайким бошлиғимиз ўғилбола йигит, сизнинг аҳволингизни ҳисобга олади. Кейин, сантехник дегани бизда йўқ ҳисоб.

— Менга қаранг, Ҳожимат ука... Бошлиқ деяпсиз, мен унинг олдига бу қиёфада кирсам... Ҳожимат қўшнисига разм солиб, бошидан оёғига яна бир кўздан кечирди.

— Ҳечқиси йўқ, ундан аввал сартарошхонага бирров кириб, пардоз қилиб чиқамиз, ака. Қулаҳмат хурсанд бўлди.

— Сиз ўзингиз қайси ҳунарларни...

— Менми? Мен,— деб илиб кетди Ҳожимат,— ҳозирча сувоқдаман. Амалайким зарур бўлганда обой елимлашни ҳам эплаб турибман. Э, йигитга ҳунар касот эканми, ўрганиб кетасиз, Қулаҳмат ака, бизда нима кўп икир-чикир юмуш кўп. Муҳандис, дизайнер, агроном, ҳатто педагоглар ҳам бор амалайким. Ушаларнинг орасида сиз билан биз ҳам юрсак нима қипти, ака. Даромад бўлса чакки эмас.

— Буниси менга барибир...

— Менга ҳам! Амалайким мана бу зумрашалар бор-да,— деб Ҳожимат негадир яна тўрхалталарини кўрсатди. Бу бақалоқ Қулаҳматга борган сари ёқарди, кўпдан бери биринчи марта ичи илиб, жилмайиб қўйди.

Улар тўрхалталарни кўтаришиб тушгач, сартарошга кириб чиқдиларда, шаҳар боғининг орқасидаги бир қа-ватлик бино ёнида тўхтадилар. Ҳафсала билан текнс оқланган бино пештоқига «Файз»—кооператив «УЮТ» деган лавҳа қоқилган эди. Ҳожимат «Дадил бўлинг, ака, бошлиғимиз ўғил бола йигит, ҳа!» деб Қулаҳматни шу ерда қолдириб «зумрашалари» ёнига шошди. Бошлиқ чиндан ҳам ўғилбола йигит экан, сиёсат, қилиб ўтирмади:

— Бизда ҳозир биринчи галдаги масала —«Файз» нинг обрўсини ошириш. Жамоамизда ҳамма зиёли.

— Тушунарлик. Мен ичмайман. Агар қоидаларин-гизга хилоф бир иш ўтса иккинчи куниёқ бўшатиб юборинг, розиман.

— Иш бўшатишгача борса, кеч бўлади. Мен сиздан ҳеч нарсани яширмайман.

— Мен ҳам яширмайман, сизга халақит бериши мумкин бўлган иккита камчилигим бор: биринчидан, ҳунарим биттагина, иккинчидан, тураржойим йўқ.

Бошлиқ бироз ўйланиб, кулди:

— Бу иккитагина камчиликдан иккита фазилат ясамасак, кооператор бўлиб қаёққа бордик! Қулаҳмат тушунмади-ю юзи ёришиброқ унга тикилиб қолди.

— Бизга «тунги директор» ҳам керак, ҳунарингиз иккита бўлади. Шу ерда, — қўлларини ёзиб, яхши жиҳозланган кенг хонани кўрсатди,— ҳозирча шу ерда ётиб ҳам юраверасиз. Шу билан иккинчи камчилигингиз ҳам...

Кейин у «тунги директор»нинг вазифаларини узоқ тушунтирди.

Шундай қилиб ажойиб одамлар орасига тушиб қолди Қулаҳмат. Бунақанги омад тушига ҳам чалинган эмасди. Уй-хўжалик ишларининг ўнлаб хилларини бажариб турган «Файз» кооперативини бутун шаҳар биларди. «Файз»данман, чақирганмидингиз?» деса қўли гул болаларга ҳамма эшиклар ланг очик. Қулаҳмат икки ой деганда умрида киймаган костюм олди, ҳушёрхоналарда қирилавериб унутилиб кетган сочлари ҳам қорайиб чиқди. Чаккаларигина жиндай кумушранг эди. Юзидаги, бўйнидаги яралар чандиқсиз битиб кетди.

Аммо бу юзаки ўзгаришлар, юзадаги яралар экан.

Уларнинг битмайдиганлари борлигини оддий бир телефон қўнғироғи эслатиб қўйди.

Қулаҳмат тунги буюртмаларни диспетчерга топширгандан кейин, кабинетни шамоллатиб, энди нонуштага чиқмоқчи бўлиб турган эди, бошлиқнинг хосхонасида телефон жирииглаб қолди.

— Алло, ҳа, «Файз»,— деди Қулаҳмат трубкани олиб.

— Ижроқўмдаи гапиряпмиз, алло, мен Миртожиевман... эшитяпсизми?

Қулаҳмат бўшашиб, оқаринқираб кетди.

— Ким? Ким гапиряпти?

— Комил Миртожиевичман...

Ижроия комитетининг ходими кейин кооператив би-лан тузилган шартнома-ю унинг аллақайси моддалари, қандайдир инструкция ҳақида эзмаланиб гапирди. Бу танбиху эслатишлар Қулаҳматнинг қулоғига киргани йўқ, у тарашадек қотиб қолган эди. Трубканинг жойини зўрға топиб қўйди-ю, ҳозир Комил Миртожиев эшикданми, деразаданми кириб келадигандай, атрофга аланглади. Кейин эсини сал йиғиб олди шекилли, диванга ўтириб қолди, кўзига столдаги телефон аппаратидан бошқа ҳеч нарса кўринмас, ҳалиги овоз ҳавода муаллақ осилиб турар эди: «Комил Миртожиевман...»

Аввал, у мени атай қидириб топиб тусмоллаб теле-фон қияпти, деган фикр келди, ундай бўлса, танидимми-йўқми? Тўхта-чи... овози ўхшамайди шекилли? Э, шунча йиллардан кейин овозни таниб бўлар эканми. Қўчада рўпара бўлишса ҳам бир-бирини танимас... Дарвоқе, бу бошқа одам бўлса-чи? Исми-фамилияси ўхшаш одамлар камми!

Бу ўйлардан Қулаҳматнинг жонига ором етмади. Бу ўша Комилми, бошқами, энди бунинг аҳамияти йўқ, гўё бутун умрининг астар-пахтаси ағдарилиб, ўй-хотиралари ҳам, кўнгил мулки ҳам алғов-далғов бўлган эди.

Эртасига Қулаҳмат ғойиб бўлди. Тошкент вокзалида тасодифан ўша Ҳожимат порумни кўриб, «Файз»га энди қайтиб бормаслигини айтди. У худди туман ичида адашгандай, боши оққан томонга қараб юрарди, қаёққа бўлса ҳам, фақат олисроққа кетса бўлгани...

Кечаси бир маромда тақа-туқ, тақа-туқ қилиб, шалдираб кетаётган бўш вагон ичида ҳушига келди. Мудраб қолган қариянинг тиккайтириб қўйилган қопига суяниб ўтирганча мизғиётган экан, кўзларини йиртиб, деразага қаради. Ушанда ҳам, бу вагонда қаёқларга кетаётганини эмас, ўша Комилни ўйларди. Бу узук-юлуқ хотиралар тушларини ўнгига улаб қанча давом этди — ўзи ҳам билмайди.

...Ўқиш муҳимми, ғоявий софлик муҳимми? Ғоявий софлик муҳим. Бу исбот қилинган. Бу исбот талаб қилмайдиган аксиома эди. Шунинг учун дарс эмас, мажлис биринчи ўринда турарди. Комсомол мажлиси уч кун сурункасига давом этганда ҳам педагоглар ҳеч нарса деёлмай муаллимлар хонасида интизом сақлаб, кун-узун шумшайиб, бекор ўтиришарди.

Институтнинг катта залида бу шовқин икки кундан бери тинмайди. Учинчи куни Миркомил (у вақтда Комилнинг оти шундай тўла айтилар эди) мажлисни қарийб бутунлай ўз қўлига олди. Унинг овози ҳамма суронларни босиб тушар, кескин, дадил эди. Аввал залнинг ўртароғида курсининг устида тикка туриб, қўлларини пахса қилганча, бақириб гапирди. Кейин минбарга чиқиб олди. Минбар саҳнада, баланд жойда бўлиб, унга чиқиб қўлларини ёйган одам залдаги халқнинг устида учиб кетаётган бургутдай кўринарди. Миркомил дастлаб минбарга бир неча газеталарни ёйиб ташлади-да баланд овоз билан ундаги йирик сарлавҳаларни ўқиди:

— «Газандалар халқнинг қаҳри ғазабидан қочиб қутилолмайди!» «Ҳукмимиз беаёв: халқ душманларига ўлим!» «Итга ит ўлими — азми қароримиз қатъий!» — залдаги мудҳиш жимликка бир зум қулоқ солгандан кейин Миркомил давом этди — Мана шу адолатли ҳукму қарорларда институтимиз коллективининг ҳам муносиб ҳиссаси, виждон овози бор! Совет кишилари ҳалқаро империализмнинг қонхўр жосусларини темир супурги билан супуриб ташлаётган бир пайтда биз ўз сафларимизнинг ғоявий софлигига лоқайд қарай оламизми?! Фош этилган халқ душманларининг арзандалари орамизда бемалол юрса, биз бунга чидаб туришимиз мумкинми? Хўш! Мана, ҳали ҳам комсомол сафида юрган иккинчи курс талабаси Қулаҳмат Назировнинг отаси қаерда ҳозир, биласизлар! У ўз арзандасининг қулоқларига, унинг юрагига қандай қора ниятларни, ўзининг қандай чиркин умидларини шипшиди экан, хўш, буни ким айта олади? Мен сафларимизни бундай шубҳали унсурлардан тозалашни қатъий талаб қиламан!

Уч кундан бери шундай суронлар ичида гангиб ўтир-ган студентлар зални бошларига кўтаришди. Шунда ҳам Миркомилнинг бақироқ чақириқлари ҳаммадан баланд эшитилар эди.

- ...комсомол сафида ўрин йўқ!
- ...ўчирилсин!
- Ҳайдалсин!
- Отасининг ёнига борсин!

Қулаҳмат, бу сурон оёқдан йиқитадигандай, қулоқларининг икки қўллаб бекитиб, бақириқ-чақириқлар остида қоқила-суқила залдан чиқиб кетди. Уни овозга қўйиш, қўл кўтариш йўли билан эмас, қувиб ҳайдаб солдилар. Уни комсомол сафидан эмас, ҳаётдан ҳайдаб чиқардилар. «Отасининг олдига борсин!» Қаёққа боради, отаси қамалганига икки йил бўлди, отилдими, сургун қилиндини — дарак йўқ. Қаёққа боради.

Тентираб яна ўша институт ётоқхонасига бориб қолди. Бегона кўздан яшириниб, қўрқа-писа ётоғига кириб, ечинмаёқ, кўрпага ўраниб ётди. Кўзидан тирқираб чиққан ёшларидан ори келиб, гўё ўт ичида тўлғаниб кунни кеч қилди. «Дадажон, ўзингиз душман бўлсангиз ҳам, менга ёмон ишни ўргатмагансиз-ку! Қулоғимга ҳеч нарсани шипшимагансиз! Нега бундай қилишади? Энди қаёққа бораман, энди қаёққа сиғаман? Миркомил-ку, майли, у мендан Муршида учун ўч олаяпти, кўргани кўзи йўқ. Бошқалар-чи? Газабда тўс-тўполон кўтарган зал кўз ўнгига келди бақириқ-чақириқ, ноҳақ ҳақоратлар қулоғида янграб, бошини кўрпага буркаб олди.

Эртасига Муршидани ҳеч қаердан тополмади. Дардини айтиб кўнглини бўшатадиган бирдан-бир яқини шу эди, нима "бўлди, наҳотки у ҳам... Институтда дарслар йўқ ҳисоб. Мажлислар давом этяпти. Қулаҳматнинг эса энди борадиган мажлиси йўқ. Гаплашадиган одами ҳам йўқ. Моховдай яккаланиб, ҳеч қаерга сиғмай қолди. Фақат ётоқхонадаги фаррош кампир «дардингни олай, бой бўлгур» деб будкасига чақиради-да, чой узатиб гурунглашиб ўтиради. У бир куни хунук гап айтиб қолди: Муршида қишлоғига кетиб қолганмиш.

Кейин Қулаҳмат бу гапнинг тагига етди. Миркомил унинг ётоғига бостириб кириб шилқимлик қилибди. Аввал ялтоқлик билан: «жазманингни кавушини тўғ-риладик, энди отасининг олдига кетади, умидингни уз» депти. Шу гапига Муршидадан тарсаки егандан кейин, «манжалақи, газанданинг қуйқаси!» деб ҳақорат қилиб чиқиб кетибди. Тарсакининг алами жуда ўтиб кетган экан, бунга ҳам қаноатланмай талабалар орасида Муршида ҳақида фисқи-пасот тарқатибди. Энди мажлисга олиб чиқмоқчи бўлиб юрганмиш: «Фош этилишини билиб, институтдан қочиб кетди, шунинг ўзи исбот қилиб турибдики...»

Қулаҳмат бунисига дош беролмади. Узи ҳар нарсага, ҳарқандай турткию тепкилашларга кўниши мумкин, аммо Муршидани таҳқирлатиб қўйишга унинг йигитлик пайлари тортишиб.

Қулаҳмат ҳали нима қилмоқчи эканини билмасди. Бундай пайтда одам ўз тарбиясига, ўз муҳитига, ўз замонасига яраша иш тутади. Даврлар бўлганки, бундай вазиятда ёшлар бир-бирларини дуэлга чақиришган. Лекин Қулаҳмат ўз даврининг боласи, унинг мня-сига дуэль эмас, бошқа тадбир келиши табиий эди.

«Тўхтаб тур, Миркомил!—деди у яиа,— тўхтаб тур, тавбангга таянтирмасам! Узингни шу кунга солмасам!»— бу таҳдиднинг давоми борга ўхшайдию нима эканлиги дарров эсга келақолмасди. Эсга аввал бошқа бир нарса келди, бундан бир йил-ча аввал бўлган бир дарс. Химиядан, тажриба дарси.

Химия лабораторияси камдан-кам очилар, қаровсиз эди. Фаррош хотиннинг пақир суругилари, ёнғинга қарши асбоблар ҳам шу ерда сақланар, фото тўгарагининг машғулотлари ҳам шу ерда бўлар, кейинги вақтда эса бу қоронғи хона нақ омборга айлантирилган эди. Тажриба дарси бошланганда муаллим бу тартибсизликни кўриб, ўзича нимадир деб дўнғилладию, дарсни давом эттирди. Оёқ остида қандайдир портретлар тескари қилиб деворга суялган, шиор ёзилган қизил алвоилар ғижимланиб чанг босиб ётар, эски курсилар бир-бирига мингаштириб тахланган, ҳатто бири пачоқ, бири бутун қандайдир ҳайкаллар, бюстлар ҳам бурчак-бурчакка юмалатиб қўйилган эди. Сирка, олтингургурт ҳиди анқиб, девордаги крандан чак-чак сув томар; муаллим спиртовкаю пробиркалар қалашиб ётган ўз столи ёни-да у ёқ-бу

ёққа юриб туриб гапирардию, кўриниб турардики, оёқ остида тартибсиз ётган лашлуш жиғига тегарди. Айниқса, ганчдан ясалган битта оқ бюст бемалол юриб гапиришига халақит берарди. Кимнинг бюсти экани маълум эмас, лекин ғира-ширада худди тирик одам оёқ остида юмалаб ётгандай, муаллимнинг ғашига тегаверди. У ёққа ўтди — оёғи тегиб кетиб бир қара-ди, буёққа ўтди — оёғи тегмаса ҳам эгилиб яна бир қаради. Ахири ўша юмалаб ётган лаби кемтик оқ бюстни эгилиб қўлига олди-да, дўқ этиб дераза рафига ўтқизди, кейин башарасига бир қараб, дераза пардасининг орқароғига суриб қўйди. Дарс давом этди.

Ўша вақтда қоронғи омборхоналарга ташлаб, кўздан яшириб қўйилган синиқ-пачоқ бюсту ҳайкаллар кўп бўлар, бу ўшалардан бири, Акмал Икромовнинг бюсти эди. Хўш, аллақачон ўтиб кетган, одатдаги, жўнгина бу дарс нима учун ҳозир аламзада Қулаҳматнинг ҳаёлита келди, дерсиз. Гап шундаки, ўша химия муаллими, мулойимгина зиёли одам, Миркомилнинг дадаси эди.

Қасос жазавасида қолган Қулаҳмат «ҳапсаними!» деб тишини тишига босди-да ётоғига бекиниб, қўлига қоғоз-қалам олди.

Халқ душманининг ҳайкалини рўпарасига қўйиб совет ёшларига «дарс» берадиган газанда озодликда юрармиди! Тез орада Қулаҳматнинг қора куни Миркомилнинг бошига тушди. Мажлислар эса давом этарди. Ўқишлар-чи? Ўқишлар муҳим эмас, ғоявий софлик муҳим. Бу — Миркомилнинг ўз ибораси.

Йиллар ўтиб, Қулаҳматнинг дадаси, юпун, орриқ, қариб қолган бўлса ҳам, эсон-омон қайтиб келди. Ўқишдан қолиб кетган бўлса-да, ақли-хуши бутун ўғлига тўймасди: «Мен ўзимдан эмас, сендан хавотирда эдим, ўғлим, хайрият!—деб Қулаҳматни қайта-қайта қучарди,— давр ахир одамларни не куйларга солмади, отасидан кечиб кетган болалар бор. Ёмон йўлга кирганлар қанча...»

Қулаҳмат ҳали ёмон йўлга, кирмаган эди. Яна бир йилдан кейин химия муаллимининг отилиб кетганлиги маълум бўлдию, Қулаҳмат, ичига ловуллаган чўғ ташлангандай, ўзини қаёққа қўйишни билмай, узлат истаб бориб «бетонка»даги холи ресторанда биринчи марта «тўйгунча» арақ ичиб, йиқилиб қолди. Мастликда кимга нима деди, эслолмайди, лекин номаълум одамлардан калтак еб, сулайиб қайтди. Унинг кимгадир нимадир дейиши керак эди. Лекин ҳушёр вақтида айтолмайди. Ичиши керак. Бу қилиғи билан уч йил деганда отасининг ўлиб кетишига ҳам зомин бўлди. Аммо бу кудфат ҳам ичидаги чўғни ўчиролмади. Назарида унинг яллиғини фақат арақ сал паслатарди. Негадир, уни кўп калтаклар эдилар, у эса ўчакишиб, яна ичаверди.. Гоҳо тийилди ҳам, бунга иродаси етарди, лекин, ҳаёг экан, гоҳида бир қоқилиб...

...Вагон тарақ этиб, тормозлар хунук ғирчиллади. Қулаҳмат узоқ уйқудан уйғонгандай, бир сесканди-да, қоп эгаси қарияга узр айтиб вагондан тушди. У худди шу шаҳарга келаётган йўловчидай чаққон тушди, лекин қаерга келганини ҳали билмасди. Бунинг аҳамияти ҳам йўқ эди.

Бундай пайтларда Қулаҳмат Убайдулла тоғани эслайди. У теги молдавиялик лўлилардан бўлиб, асли оти Бодулай. Бурни доим қип-қизил, сочлари жангалак-патак, билмаган ҳунари йўқ, қўли гул одам эди. Қулаҳмат иккинчи курсдан ҳайдалиб, беҳужжат, бекасб, саргаштаю саргардон бўлиб юрганида шу одам уни қаноти остига олди. «Сенга бир ҳунар ўргатаманки, ҳужжатнинг ҳам ҳожати бўлмайди», деди. Чиндан ҳам, Қулаҳмат сантехник бўлганидан бери ҳали беиш қолгани йўқ. Бодулай тоғанинг бир ҳикматли гапи ҳозир яна ёдига тушди: «Шаҳар йўққи, унда ЖЭК бўлмаса, ЖЭК борки унда сантехника албатта эҳтиёж бўлади!»

Шунинг учун қаерга келиб тушганининг аҳамияти йўқ эди. Дарвоқе тез орада маълум бўлдики, бу ер Беговот экан.

Қулаҳматнинг олдида эшиклар яна очилди. У ишдан қўрқмайди, дуч келган жойда тунаб кетаверишга ҳам ўрганган. Фақат яна ўша эски дард — ёлғизлик. Айниқса, чарчаб келганида у жисмоний оғриққа айланади. Гоҳи шундай туюладики, ёнида бир суҳбатдоши бўлса, балки боши ҳам чатнаб оғримас, бели ҳам зирқирамас эди. У одамларга интиладию улфатдан

ҳадиксирайди. «Одамови экан» дейдиганлар унинг дардини билмайди албатта, тасодифан учрашиб, икки оғизгина гап қилиб ўтиб кетадиган одамлар, ўткинчи мулоқотлар унинг учун бирдан-бир нажот.

Беговотликлар одамшаванда, хушмуомала, содда-софдил бўларкан. «Уста» деганни Қулаҳмат шу ерда эшитди: «Бўлдими, уста?», «Барака топинг, уста!» Шамолини айтмасангиз, шаҳарнинг ўзи ҳам дуркунгина экан. Шамол нима, Қулаҳматнинг иши юзада эмас, шаҳарнинг тагида. Бинолар янги бўлганиданми, «ер ости хўжалиги» ҳали анча ботартиб, занглаш, ёрилиш, авариялар кам, кўпинча майда-чуйда иш: кран, винтил, дегандай... эшик қўнғироғи жиринг этади, «Техник, чақирганмидингиз?», «Ҳа, келинг, уста!» Унга ҳамма пешвоз, ҳамма хурсанд. Кунлардан бир кун заводга қарашли тўрт қаватли уйдан буюртма тушди. Бу ҳам ўшанақа, арзимаган юмуш: ошхонада идиш-товоқ ювадиган кран ҳуштак чаладиган бўлибди. Уйнаб-кулиб бориб, ўйнаб-кулиб тўғрилаб келади.

Учинчи қаватда ёқимтойгина аёл эшик очди, тистарилиб йўл берди. Уйда ёлғиз экан шекилли, Қулаҳмат унга разм солиб боққани ҳам йўқ, саломлашгач, оёғини артиб ошхонага ўтди-да, қутисидан асбобларини олди. Кран чиндан ҳам анча хунук чинқириб, ғашга тегадиган бўлиб қолган экан. Буради, ейилиб кетган резинкаларини олиб ташлаб, занглари тозалади. Қутисидан янги резинка топди. Арзимаган шу ишга тер-лаб кетганини сезиб, хижолат тортди. Манглайини ҳўл қўлининг сирти билан артиб, нима иш қилаётганини унутгандай, бир пас тўхтаб қолди. Негадир хаёли жойида эмас. Орқасида... ҳалиги аёл тикилиб тургандай бўлаверди. Ошхонага-ку ёлғиз ўзи кирди, ундан бошқа ҳеч ким йўқ, буни билади, лекин кимдир... Қимдир эмас, уй бекаси, ҳалиги аёл, назарида ҳамон елкасига тикилиб турарди. Қулаҳматнинг қўли қалтираб, калитки зўрға буради, энди текшириб кўриш керак, кран ҳуштак чаладимиди-йўқми... Чаладимиди-йўқми... Қараса, қўллари худди шол, ҳеч нарса қилолмай шамдай қотиб турибди. Орқасига қайрилиб қарашга юраги дов бермайди.

— Муршида...— деди беихтиёр шивирлаб. Қаёқдан келди кўнглига бу исм... Бадани ёнар эди. Орқасига қайрилиб қараса — ҳақиқатан ҳам, ҳеч ким йўқ.

Отилиб ташқарига, ҳавога чиққиси келди, нима бўляпти ўзи, ёлғизлик дарди унга турли кўринишларда келиб ёпишадиган бўляпти, бу аҳволда жинни бўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Ҳали эшик очганида бамайлихотир ёнидан ўтган бепарво аёл нега ҳозир бирдан миясини ловуллаптиб қолди?

Қўлини чайиши ҳам унутиб, ошхонадан чиқди. Ичкариги хонанинг эшиги очиқ, ундан босиқ йиғи товуши эшитилди. Бурчакдаги юмшоқ курсига мукка тушиб юзини яшириб олган уй бекасининг елкалари титрар эди.

— ...Ҳамма... си... бўлди...— деди Қулаҳмат одатига кўра. Лекин беҳис, беихтиёр.

— ...Раҳмат... уста...— деди уй бекаси бошини кўта-риб. Қизарган ёноқлари нам, кўзи ҳеч нарсани кўрмаётгандай мўлтираб турар эди.

Қулаҳмат кетолмади. Бу йиғлаган хотинни юпатмоқчи эмас, ўзининг йиғлагиси келарди. Маъносиз термулишиб турдилар. Ниҳоят, Қулаҳмат бунинг туш эмаслигига ишонди шекилли:

— Муршида,...— деди секин, нимадандир кўрқиб, иккиланиброқ.

Аёл ўрнидан туриб, юз-кўзини арта-арта, бурчакдан ёруғроққа чиқди.

— Шубҳаланманг, Қулаҳмат ака, менман, мен...— тўлишган юзида кулгичи ёйилди. Қулаҳматнинг тизза бўғинлари бўшашиб кетди, бу ўша кулгич эди, ўзи тўлишиб анча ўзгарган бўлса ҳам, болаларга хос кулгичи ўша-ўша. Йўқ, кулгичи ҳам ўзгарган албатта, илгаригидек нурланиб турадиган сеҳри чўқурча эмас, жилмайганида кўз тагидаги ажинларга туташиб кетадиган ғамгин хотирага ўхшарди. Муршида ҳам йўқ, умр ҳам йўқ, бу тасодифий учрашув ҳам йўқ, ҳаммаси хотира! Ғамгин хотира!

— Хушнуд эмасга ўхшайсиз... ўтиринг ахир. Учрашармиз деб мен ҳам ҳеч ўйламаган эдим,— деди уй бекаси. Қулаҳмат дуч келган курсига чўқди, кўз олдига ғужгон ўйнаган қора нуқталар тарқай бошлади.

— Муршида...— деди яна, энди унга астойдил тикилиб. Унинг илк муҳаббати! У нималарни, кимларни кўрди, ҳаёт уни ҳам аёвсиз мижигладими, ундан нималар қолди? Шубҳасиз нимадир қолган, ёшликнинг ўша сеҳридан нимадир қолмаса, улар ҳозир бир-бирларини танимаган бўлар эдилар.

Улар бу сафар кам гаплашдилар, тикилишиб ўтириб, бир пиёладан чой ичдилар-да, Мурашиданинг ёлғизлигини билгандан кейин, Қулаҳмат негадир кетишга шошилди.

Нега шошиб чиқиб кетганига ўзи ҳам ҳайрон, ёлғизликдан қийналиб юрган одам ёлғизлик истаб қолгани ғалати эди. Унинг хаёлига бошқа ҳеч нарса сиғмай қолди, бир вақтлар беш қўлдай билган Муршидаси энди унга номаълум бир оламдек, тцбора уни кўпроқ билгиси келаверди.

Бир баҳона билан, асбоб қутисини кўтариб яна борди. Бу сафар улар ўтган йиллар ҳақида узоқ, очиқ гаплашдилар. Узлари ҳақида бир-бирларига хикоя қилиб, гўё бошқатдан танишдилар. Муршиданинг эри таксист экан, машина ҳалокатида нобуд бўлибди. Ўзи ҳозир завод болалар боқчасида мураббия. Бир қизи бор, эри билан туради.

— Мен шу ерда қолдим, иш жойига яқинроқ.

— Уйинг файзли экан. Ана у тикка қувирларни алмаштириш керак холос. Қурувчилар калибрни нотўғри танлашибди.

— Камчилиги кўп...— деди Муршида қандайдир айтилмаган ўйдан уялгандек, бош эгиб.

Қулаҳматнинг кейинги келишига Муршиданинг ўз «буюртма»си баҳона бўлди. Умуман кейинги вақтда унинг «буюртма»лари тезлашиб, кўпайиб қолди: гоҳ сув босади, гоҳ душ ишламайди. Дуч келган жойда қуруқ-совуқ тамадди қилиб юрган, бошпанасиз Қулаҳматга бундай кунлар — байрам. Муршида бинойидек пазанда экан, буни ёлғизликда ўзи ҳам билмаган экан, очилиб кетди, плита ёнида юзлари лов-лов, қўли қўлига тегмайди.

Бир куни қизи келиб қолди. Жуда очиқ-сочиқ, сергап, серкулги қиз экан:

— Вой, чучваранинг устидан чиқиппан!—деди кирасолиб, ширин таом ҳидларига чиройли бурнини жийираркан. Қулаҳмат унга қараб ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Муршида!?!—деди кўзларини пирпиратиб.

— Муршида эмас, Мовлуда,— деди онаси кулиб.

У қизига Қулаҳмат ҳақида ўтган сафар гапириб берган, қизи эса унинг ҳазин оҳангларида бир нималарни пайқаган эди.

— Йўқ, сен эмас, мана бу — Муршида!—деб туриб олди Қулаҳмат. У ўзининг завқли ҳазилига берилиб, Муршидани ҳафа қилаётганини пайқамас эди. Аёл четроқда тескари қараб, бош эгиб қолди.— Ахир мана-ку ўша Муршида! Қаёқларда юрган эдинг?—деди яна Қулаҳмат гўё ҳазилдан хаёлатга ўтиб, хотиралар домига тушиб қолгандай. Қиз онаси ёнига бориб, елкасидан қучди. Қулаҳмат бирдан ўзига келгандай хомуш тортиб, курсига ўтирди.

— Жуда ҳам ўхшар экансан-да, қизим...— деди узр сўрагандай. Нега узр сўраш керак — ҳеч бири тушунтиролмас эди. Оний ноҳушлик орадан тез кўтарилди. Бунга кўпроқ Мовлуданинг «бир қоп ёнғоқ»лиги сабаб бўлди, дастурхон устидаги шўх кулгиси, бетўхтов гаплари билан оғир хотиралардан ўша чалғитди.

— Қулаҳмат амаки, ойимларни ёлғизлатиб қўйманг-а!—дегани яна бир шаддодлик бўлди. Бу очикликдан кўнгли кўтарилган Қулаҳмат ҳам уни:

— Ёлғизланиб қолмасликлари учун у кишига неварача керак, пучуқ!—деб кузатиб қўйди.

Ўша куни Қулаҳмат кетишга шошилмади. Қизининг шаддод гапларидан уялинқираган Муршида аллақандай ҳаяжонда эди, «уни овутмай ташлаб кетиш ноқулай» дея ўзига баҳона қидирарди, Қулаҳмат ҳам. Ўзининг қаровсиз ҳаётидан, Қўриқда, БАМда ишлаган бошвоқсиз йилларидан гапирди. Диваида қўл ушлашиб, пешана тирашиб ўтириб, тунни ярим қилдилар.

— Муршида... ўша ёниб-куйиб юрган йилларимда ҳам сени ўзимга бу қадар яқин олмаганман...

— Нниб куйибсизу қуйилмасиз...— деб кулди Муршида унинг қўлини четлатиб...

Хуллас, янаги учрашувда улар, тўй-пўй эмасу, беш ўнта ёру биродарларни чорлаб, кичкина бир ўлтириш ташкил қилиш ҳақида осонгина келишиб олдилар.

Муюлишдаги кафенинг кичик зали жуда қулай, худди шундай камтарин маросимларга мослаб жиҳозланган, бегона кўздан холи, ҳатто гулзор томонга чиқадиган алоҳида эшиги ҳам бор эди. Дам олиш куни кечга яқин шу ерга ўнтача одам тўпланди. Қулаҳматнинг ЖЭК да орттирган бир мўйсафид танитли, боқчадан иккита дуркун жувон, битта кампир, қўшнилardan икки жуфт эр-хотин, кўпи қариялар. Ёшлардан фақат сершовқин Мавлудаю унинг ашаддий кашанда эри, улар ҳам дастурхонга ўтирмай, хизматда бўлишди — бири магнитофолга касета танлашдан бўшамади, бири кабобпаз ёнида.

ЖЭКдан келган — ветеран экан, қўшнилardan бири — бахмал дўппи кийган арвоққина муаллим, иккаласи «келин-куёв» ҳақида ортиқча гапириб уларни уял-тириб ўтирмай, ҳар хил замонавий ҳазиломуз «турмушавий» ҳангомалар билан ўлтиришни қизитиб юбориш-ди. Дастурхон яшнаган, пепси-мепсидан ташқари, бурчак-кунжақда, муаллимнинг иборасича, андак «ақиқайи-таъқиқайи»лардан ҳам бор эди.

— Бу, дейман, «Ёвузлик салтанати» деган фикридан қайтибди-а Рейган ҳам,— деди ветеран «оқ»идан биттасини очиб.

— Қайтмай иложи қанча, мана ўзи келиб ҳурматни кўриб турибди-ку,— деди муаллим. Халқаро аҳволдан гап бошлаган эди. Лекин «битта-яримта»дан кейин хотин-халаж ўз хонаки мавзуига ўтиб кетди. Дастурхон устидаги бу эркин, бемалол ғовур Қулаҳматга яхши тушдай туюлди. У ўша Чирчиқда олган янги костюмини кийиб тўрда ўтирар, Муршидага зимдан боқиб ўзича ширин жилмаяр эди. Шунча ҳақир саргардонлик йилларидан кейин севгисига дуч келиб, шундай тўй қилишни, яхши одамлар даврасида, дастурхон тўрида ўтиришни хаёлига келтирибдими?! Умрни ҳам, умидни ҳам, ўзлигини ҳам, ҳамма нарсени йўқотдим, деб юрган пайтида...

У ҳали куёвларга хос камтарлик билан хўплаб қўйиб қўйган биринчи қадаҳни... олиб ичиб юборди. Ҳа, бугун ичса арзийди! Бугунгиси савоб. Бугун ичмаган ношукр...

Даврада ғовур мусиқа билан аралашиб кетган эди.

Кабоб келганда муаллим билан ветераннинг овозига завқ қўшилди.

— Улар, биласизми, ҳозир бизни нима учун мақтаб қолишди? Билмайсиз, тақсир...— деди ветеран. У муаллимга гапирарди-ю ёнидаги жувонга хушомад қилишни ҳам унутмай, унга иссиқ кабоб тутарди.— Уларга биз эмас, қайта қуришимиз ёқиб қолди.

— Қайта қуришни капитализмга қайтиш деб тушунишяпти улар. Умиди шундан, тақсир, ҳа...

Уларнинг баҳси дам ғовур-ғувурга кўмилиб кетар, дам кутилмаган жойдан яна юзага қалқиб чиқарди.

— Аммо шахсга сиғинишнинг ҳаммасини чиқариш-япти барака топкурлар! Қеча «Оқшом»ни ўқидингизми, тақсир?

— Боплашяпти, газетада ҳам, телевизорда ҳам.

— Ўзимизам, эй, қўйдаи юраверган эканмиз, тақсир, неча ўн минглаб бегуноҳ одам бекордан-бекор нобуд бўлиб кетса-я!

— Ҳеч гап эмас эди-да одамни йўқ қилиш.

— Жуда тўғри айтдингиз, қўшни,— деб Қулаҳмат ҳам гап қотди. У анчадан бери гапга аралашгиси келиб ўтирарди-ю нимадир етишмасди чоғи, дастурхон эгасн эка-нини эслаб, қистаб қолди,— Қани олиб ўтиринлар, ҳадеб гап билан бўлмай...

Яна «қиттак-қиттак» олишди. Гап эса узилмай давом этди.

— Биттаси «душман» бўлиб кетса, кетидан ўнтаси «дум» бўлиб кетарди-да, қаранг.

— Нимасини айтасиз, тақсир, бошимиздан ўтган, ҳа. Биронта оила йўқки...

— Жуда жўн эди-да бу иш, мен сизга айтсам, қўшни,— деди Қулаҳмат ҳангомага астойдил

киришиб. У овқатни ҳам ер, олдида таом тўла ликобчалар қалашиб кетган, ўзи эса қўлида сомсами, мантими, ниманидир билчиллатиб эзфилаганича гапирар эди. Артилмаган мо.йли бармоқлари билан пиёлани ушлаб, қолган арақни яна ичиб қўйди. Гоҳи адашиб қўшнисидан қолганни ҳам кўтариб юборарди.— Бир парча қоғозга ёзилган жўнгина хат любой одамнинг бошига етарди, мен сизга айтсам.

— Бўлган, бўлган, Қулаҳмат оғайни, нимасини ай-тасиз.

— Бўлганда қандай!— Қулаҳмат энди бировнинг гапини эшитмайдиган бўлиб қолган эди,— душманингиз бўлса, шартта ёзасиз, тамом-вассалом, бир кечада аспаласопинга кетади! Кўрганмизда, мана Муршида гувоҳ. Дейлик, мана сизнинг ўнта душманингиз бор-а? Қани, олдин биттадан ичайлик... олинг. Ҳа, дейлик, мана ўнта, ҳай ўн бешта душманингиз бор. Кечаси ётоққа кириб қаламни аста қўлга оласиз-у битта-битта... нишонга олиб, «чиқ!», «чиқ!» А лаббай? Ҳа, бамисоли қалам эмас, мен сизга айтсам, овозсиз ўқдай гап бу. Фақат тепкисини бошқа жойда бошқалар босади. Мен ўзим ҳам биттасини... Мана Муршида гувоҳ, гумдон бўлиб кетган.

— Қулаҳмат ака...— бу ҳанг-манг бўлиб қолган Муршиданинг заиф ёлворган овози эди. Ғовурга кўмилиб кетди.

— Лекин битта-битта қилиб ўтирмай, автомат билан тариллатса ҳам бўларди. А, лаббай? Бунинг учун ўн бештасини бир хатга рўйхат қилиб тиркайсиз. Дом-дараксиз кетади, мени айтди денг!

Бу пайт кимлардир дастурхонни ташлаб чиқиб кет-ганди. Овқатлар совуган, гап-сўз тугаган, фақат Қулаҳматнинг «маърузаси» эшитиларди.

— Жининг севмаган одамларни пашшадай териб ташлаш мумкин эди-да, а лаббай, қўшни. Бир калима гап топсангиз бўлгани... Оғзингизнинг ели. Гўё халқ подаю ҳукмронсан!

— Қулаҳмат!— Муршиданинг йиғламсираган ожиз товуши яна эшитилди.

— Ёмон одам бўлиши ҳам шарт эмас, менга қаранг. Ўша отилиб кетган химия муаллимимиз ёмон одам эмас эди, Лекин ўғли Миркомил-чи?! Мана Муршида айтсин... Баъзан одамни аяйсан, битта чертиш билан кетади, шўринг қурғур. Лекин навбат унга келганида у сени аяйдими, қани айтинг...

У мурожаат қилган одамнинг ўрни бўш эди. Умуман давра тарқаган, ветеран билан муаллим ҳам етаклашиб чиқиб кетиб борар эдилар. Қулаҳмат гапираверди. Бир вақт барзанги гавдали ветеран эшиқдан қайтиб кириб, ҳамкасбининг ёнига келди-да, юзига шартта туфлаб аста чиқиб кетди.

— Мана, кўрдингми, Муршида, нега туфлайди, айт қани! Ҳар гал шунақа... уришади, тепкилашади.— Қулаҳмат панжасида эзфилаб ўтирган гўштни ташлаб, таом юқи қўли билан юзини артдию яна давом этди. Шу вақт кимдир уни қўлтиғидан олиб, «туринг» деди. Бу Муршидамиди, бошқамиди — билолмади. Лекин энди у фақат Муршидага гапирарди.

— Турмайман. Менга қара, Муршида, мен туrolмайман, ичимда... тош бор, Ўшанда шум хабарни эшитгандан кейин, пешонамга бир шапати уриб, — у пешонасига тарс этиб уриб ҳам қўйди,— пешонамга шундай бир уриб, «мен қо-тил-ман!» дедиму, йиқилдим. Ўшандан кейин туrolганим йўқ. Ичимда тош эмас, дард бор, Муршида, ўша юзага чиқади. Қандай алфозда чиққанини мен билмайман, эслолмайман...

Муршида эс-эсингдами... Инсон мағрур янграйди, а? Шундай деб ўқиганмиз мактабда, эсингдами? Лекин уни янчиш, латтага айлантириш мумкин. Қаёққа кетишди? Мен уларга шуни айтмоқчи эдим. Латта... мана кўрдингми? Мудҳиш гуноҳ бор, Муршида. Қимда? Билмайсан. Бу муаммо ечиладими-йўқми, қачон ечилади, Муршида?

Биласанми, битта армоним бор: менинг ҳам кимнингдир юзига туфлагим келади. Лекин кимнинг юзига, Муршида? Билмайман. Бир туфласам, маст бўлганда ёриладиган ичимдаги ўша пасод балки туфугим билан бирга чиқиб кетарди...

Қулаҳмат олдидаги идиш-тавоқни нари суриб, атрофига қаради. Ёнида Муршида ҳам йўқ,

аллақачон чиқиб кетган эди чамаси. Шундай бўлса ҳам, яна Муршидага гапирди:

— Мендан кўнглинг қолгани дуруст. Самодержавие... Эсингдами тарихда ўқиганмиз. Мен... янги самодержавие даврида яшаб, эндиликда у билан бирга тарихдан тушиб қолган одамман. Юрагим совуқ...

«Куёв»ни чиқариб юборолмай узоқ бурчақда нима қиларини билмай турган официант чаккасига кўрсатгич бармоғини бигиз қилиб буради-да, шеригига шипшиди:

— Қандайдир самодержавиядан гапиряпти...

АТИР

У идоранинг эшигига барвақт келиб қолган экан. Ҳали қоровул ҳам тол соясидаги чорпоёга чопонини ташлаб, хуррак отиб ётибди. «Ҳой, Мадраим, нима қилиб юрибсан саҳармардонда?» дейдиган одам йўқ. Сувчиники шу-да, ҳамма ухлаганда ишлайди, ҳамма ишлаганда ухлайди. Қуёш найзага келганда шийпоннинг захроқ бурчагини танлаб жиндак мизғиб олади-да,— тун ўзиники — ойдинда сув тараб тонг оттиради.

Ҳозир ҳам даладан келиши. Кетмонни зинапоёга суюб, этигининг лойини обдон қириб артгач, қабулхонага кириб ўтирди. Нос отиб, мулоҳазага тушди: бемаврит келди-ёв... жавоб бериши амримаҳол. Ҳа, саратонда сувчининг жойи худди шаҳарда, дея кесатиб чиқариворса-чи? Тағин билиб бўлмайди, қайси томони билан турганига ҳам боғлиқ. Омад юришиб, ёш хотиндан хурсанд бўлиб, чеҳраси очилиб келиб қолса...

Раиснинг машинаси чарақлаган қуёшни чақнатиб, соат саккизларда келиб тўхтади.

— Сув қалай?

— Сув сероб.

— Кўллатманглар.

Раис шундай дедию саломлашмасданоқ идорасига кириб кетди. Мадраим қабулхонада эсанкираб, яктагининг этаги билан пешонасини қайта-қайта сидириб артганча, кирсамми-кирсамми дегандай депсиниб турди-да, таваккал қилди шекилли, носқовоғини қайта белбоғига қистириб, эшик қоқди. Ичкаридан овоз келмаса ҳам очиб кираверди.

— Фронтчи ўртоғим касалхонага тушиб қолибди, хўжайин. Хабар олмасам бўлмайди. Ўзингиздан қолар гап йўқ, бирга ўлиб, бирга тирилган қиёматлик ошна... Шомгача айланиб қайтаман, хўжайин,— деди иланиб. Нима деса ҳам, жеркиб ташласа ҳам, чидаб бераман, дегандай ерга қараганча кутди. Раис узоқ индамади.

— Майли...— деди анчадан кейин. Тавба — астағфирилло, кўз тегмасин бу ёш хотиннинг шарофати, албатта. Лекин айнимасдан туриб, пайтида жўнаб қолиш керак.

— Менга қаранг,— деди раис уни остонада тўхтатиб. Мадраимнинг юраги шув этди: «Айтмадимми, ана, айниди!»

Раис бир парча қоғозга нимадир ёзиб, эллик сўм пул қўшиб узатди.

—«Домдеҳқонга» тушасиз-ку? Уша ерга яқин. Шута Руставиллининг муюшида ойнавонлик магазин бор, «Теже» деган. Атир оласиз.

Мадраимнинг эллик сўмни ушлаганча ҳайрон бўлиб турганини кўриб, юзи кенгайиб жилмайди.

— ...Келинингизга. Отини мана бу қоғозга ёздим.

— Хўп бўлади, хўп бўлади,— дея чиқиб кетди ўзида йўқ хурсанд Мадраим. Осонгина жавоб берганининг боиси бу ёқда экан-ку. «Селмаг» га бир асил мол келса аввал шу кишининг олдидан ўтишади: «Келинойимизга мабодо...?» Эллик сўмни яна олиб қараб қўйди Мадраим. Ўзининг кеча олган икки ойлик «аванси» 43 сўм, мана, белбоққа тугуглиқ... Наҳотки битта атир эллик сўм бўлса? Оти ҳам... оти ҳам қиёмат, бегона сўз бўлса керак, одамнинг тили келишмайди.

Шийпонга қайтиб тоза этик, оқ иштон, янги яктак кийиб, барини белбоққа қистирди-да, йўлга тушди. Ҳаяллаб бўлмайди, кечга қайтиб келиши керак. Яхши бўлди. Бўтавой-сержантдан ҳол сўраш қиёмат-қарз эди, раисга раҳмат... жонон келинга раҳмат, очиғи. Мадраим ўзича жилмайиб қўйди.

Шошсанг шаҳарга бор. Ҳамма елиб-югуриб юради. Кўпчилик қатори сен ҳам. Имиллаб кўр-чи, туртиб ўтади. Эшитасан эшитмаганингни. Шошганингдан, ишинг битганини ўзинг ҳам пайқамай қоласан. Бозор, касалхона, Бўтавой билан апоқ-чапоқ суҳбат, яна «Домдеҳқон», Шута... Руставилли, чакана йўл босмади, ўйлаб қараса. Тўғри, Бўтавой-сержант билан узоқ ўтиришга рухсат беришгани йўқ. Бу ҳам ўз йўлига омад-да. Ойнавонлик «Тежэ» ёпилиб қолса нима бўларди!

«Тежэ» дегани нима дегани — худо билади. Мадраим раиснинг ёзиб берганини ичида такрорлаб-такрорлаб, яна ўзига ишонмай қоғозни очиб боқди. «Poison»— эскича ҳарфда ёзилган экан. Капиталистларда тутганини қўймайди, ҳали-ҳали ўша эски алифбода ўқиб-ёзиб юришибди.

Эшикни очиши билан — оҳ-оҳ-оҳ!— аллақандай хушбўйлар димоғига урилди. Сотувчи қизалоқларни-чи? Осмондая тушган паризотларми дейсиз, қўғирчоқдай бежирим, узун киприклари юзига соя солиб, яноқлари ял-ял ёниб турибди. Айниқса ўртада бирови — чилвирсоч, кўзлари теран чашмадай, қарашлари осуда... Хайрининг ёшлигига ўхшаб кетади. Худо ҳаққи, сал ёндан қарасанг, Хайрининг ўзгинаси-я, иягининг чуқурчасига...

Мадраимнинг эсини йиғиб олишига анча вақт кетди.

— Атирни шўтта сотадими?

— Атир дўконда турибсиз-ку, амаки!—деб чиройли кулди сотувчи қиз.

Овози ўхшамас экан. Айниқса ҳозирги Хайриникига. Мадраимнинг қулоғига хотинининг овози эшитилиб кетди: «Ҳой, қайси қора гўрда юрибсиз? Аванс қани, бугун йигирмаси! Опкелинг буёққа, супрани қоқиб, қозонни қантариб қўйибман!»

Аванс... Ойлик, маош деган гаплар бўларди, бизда аунас дегани чиққан. Ялинтириб беради-да, йиллик ҳисобда ялентирмай-нетмай осонгина чийириб қолади...

Мадраимнинг хаёли кетиб қолган экан, ҳалиги па-ризотнинг овози ўзига келтирди.

— Хизмат?

— Пайсон деган атир керак,— деди Мадраим қоғоздаги ёзувни зўрға эслаб.

Қиз елкасини қисиб, дугонасига кулиб қаради.

— Унақасини эшитмаганмиз, амаки.

— Нега эшитмас экансиз, мана,— деб Мадраим раиснинг қоғозини узатди. Қизлар, ўқиб, кулиб юбо-ришди. Қейин ҳалигиниси содда одамдан узр сўрагандай, мулойим овозда тушунтирди:

— «Пуазонг» дейилади бу, амакижон,— атир номидаги охирги «Н» ҳарфини димоғидан чиқариб айтди,— Француз атри бу, жуда қиммат.

— Биламан, эллик сўм,— деди Мадраим белбоғидан пулни чиқариб.

Қизлар тушунишдики, бу содда одамга нозик харид-ни бир бойвачча буюрган. Олиб кўрсатишди. Кичкинагина, тилларанг хат битилган шишача. Мадраим уни авайлаб олди, шишача дағал бармоқлари орасида нақ йўқолиб кетди. Харидор ишонинқирамай, қошини чимириб узоқ боқди. Ажабо, эллик томчи ҳам келмайди-ку бу! Наҳодки томчиси бир сўмдан ошиқ бўлса?

— Бошқа ҳеч нарса олмайсизми, амак,— деди ҳалиги Хайрининг ёшлигига ўхшаган қиз бўялган узун тирноқли бармоқларида қаламни ўйнатиб,— келинойимларга ҳам олинг, арзонроғи бор.

Хайрига атир? Мадраим хоҳолаб кулиб юборишига сал қолди. Хайрига-я! Шишаси билан уриб бошингни ёрар! Бугун йигирмаси, ауансни кутиб кўзи тўрт бўлиб ўтиргандир. Пул ўрнига мана бу шишачани олиб борса, жазаваси тутиб, доктор чақиришга тўғри келади. Бу паризотлар нимани билади, нимани кўрибди, на рўзғор буларда, на бола...

Ўтган йигирманчи числони эслади. Ауансни олиб энди кўчага чиқса, дўконга муздек пиво тушган экан, тўртта улфат учраб икки кружкани ичиб қўйди-да. Мадраим ўзи ичмайди, ҳадеганда нафсга ҳам чалғимайди, аммо кўнгил экан, ҳа-ҳа ол билан яна бир кружка ич-ди. Пивопуруш лотерей ҳам сотаётган экан, жизманларига йўл-йўлакай тўртта-бештасини тутқизиб турибди. Гапдан-гап чиқиб, ола-фовурда кимдир мақтаниб қолди: қўшни совхозда бир ошнаси шу лотерейга машина ютибди эмиш. Яна биров кимдир гилам, кимдир мотоцикл ютган деб хабар қилди. Сал кайф қилган Мадраимни ҳам шайтон чалғитдимми, йигит-яланг қатори учта лотерей олса бўладими?!

— Ютасиз, ютасиз, қаторасига олинг!—деб туришибди текин насихатчи шериклари...

Қисқаси, энди уйга келгандаги аҳволни кўринг. «Ауанс»ни кутиб ўтирган Хайри лотерей

билетларини шундоқ олдию ширакайф эрининг башарасига урди, билетлар сочилиб, шабадада ҳовлининг бурчак-бурчагига, бири тоқлар орасига, бири ўчоқ бошига капалакдай пирпираб учди.

— Балонинг ўқини ютасиз! Туяни думи ерга текканда!—деб бақирди Хайри,— ана боқинг тўртта болани ўша қоғозларингиз билан!—бўхчасини тугиб онасиникига кетиб қолди. Бундай пайтда унга қарши гапириб бўлмайди, жазаваси тутиб йиқилиб қолиши ҳам бор. Мадраимнинг кайфи елдай учиб, остонада қаққайганча қолди.

Бола боқиш нималигини ана ўшанда билган Мадраим. Ёлғизликнинг ўн тўртинчи куни кечаси билан йиғлаб, хаёлида хотинининг ёрилиб кетган чақа бармоқларини ўпганини ҳалигача бировга очилиб гапиргани йўқ. Хотини ўн етти кун деганда болаларига тугунчада у-бу кўтариб қайтиб келди. Адабини еган Мадраим Хайрини ҳали ҳам яхши кўришини ич-ичидан тан олган эди ўшанда.

— Бошқалар оладию сиз нега олмас экансиз келинойимларга!—деди ҳалиги қиз,— ёзаман чек, ўн тўққиз сўм бўлади, хўпми, амакижон?

Унинг овози эритворди Мадраимни. Атирни қўлига олганида ўша ширинзабоннинг қўлини олгандай бўлди: кичкина, чиройли, хушбўй... Индамай ўйланиб турганида қиз чекни ёзиб, у томон суриб қўйди. Мадраим туфугини зўрға ютиб, қуруқшаган лабларини ялади. Юзига мулойим қараган қизга бир нима деёлмай, пулни чиқарди, хаёллари чувалиб, «мен нега олмас эканман, мен... нега олмас эканман...» дея кўнглида такрорлаб дўкандан чиқди. Қизчага раҳмат, хайр деёлдими-йўқми — эсида ҳам йўқ.

Энди унинг хаёли бошқа ёқда эди: уйга қандай кириб боради, нима дейди, ходинига атирни қандай беради, ундан кейин нима бўлади? 19 сўм! Ауансни қарийб ярми-я!

Кечга яқин эшикни ғирчиллатмасдан очиб, ёзвош кириб борди. Хотини ўчоқ бошида болалар билан чуғуллашарди.

— Ўзингизмисиз?—деди Хайри шарпани сезиб, қайрилиб қарамасдан.— Улфатлар учрамадими ишқилиб? Бугун йигирманчи число — я...

«Бошланди!»—деди Мадраим ичида: саволларга жавобан, «Ҳа, келдим», дегандай йўталиб қўйди. Лекин ҳамони этигини ечмай, гарангсиброқ турарди.

— Ҳа, қўлингиз чўнтагингизга ёпишиб қолдими?

— Йўғе, нега...— Мадраим ҳали ҳам атирни маҳкам ушлаб турганини энди пайқаб, қўлини олди. Жилмайган бўлди. Сунъий чиқди жилмайиши.

— Бир нимани яширяпсиз,— деди хотини.

Мадраим болаларнинг ҳам келиб, «ҳозир жанжал бўлади» дегандай бақрайиб туришганини кўрди.

— Қизиқмисан... Нимани...

Ўзи бўлса ўйларди: аввал совғани берсаммикан, ё қолган пулними? Иккаласи ҳам хатарли, иккала ҳолатда ҳам ўт олиб кетиши мумкин...» Энди таваккал, бўлар иш бўлди. Мадраим ҳар нарсага тайёр эди. Атирни яқтак киссасидан шартта чиқарди-ю хотинига узатди.

— Мана!

Хайри беихтиёр икки қўллаб олди-ю пешонасини тириштириб бежирим қутичага тикилиб қолди. Кейин уни аста очиб, жажжигина юмалоқ атир шишасини худди учиб кетадиган қушчадай ҳовучида ушлаганча яна узоқ тикилиб турди.

Нима бўлди унга? Тезроқ бир нима деса-чи?! Ё ғазоби томоғига тикилдими? Бақир, Хайри, сўк, қарға, фақат жим турма!

...Ҳозир жазаваси тутуди, идиш-товоқни кўтариб уради, йиқилади... Мадраим жуда кўрқиб кетди: Хайри тилдан қолган, юмуқ кўзидан ёш сизиб, кўкси тўлқинланиб, гавдаси чайқалиб кетди.

— Ойи! Ойи! Нима бўлди сизга?—дейишди болалари.

— Хайри,— деди унинг йиқилиб кетишидан кўрққан Мадраим. Ҳақиқатан ҳам йиқиладиган

экан, эрига суюлиб қолди ва шу зумдаёқ бўйнидан маҳкам қучиб осилиб қолди.

— Хайри...— деди яна Мадраим хавотирда.

— Ҳиди яхши экан,.. бошим айланди. Ўзингиз яхшисизда,—деди Хайри яна маҳкамроқ қучоқлаб,— эсингизда турган экан... тўйимиз бўлган кун. Эсингизда экан...

— Хайри, ўзингни бос, болалар қараб турибди,— дедн бахтиёр Мадраим илжайиб. Аллақачон унутгансиз деб ўйловдим.

— Хайри, эсингни йиғ, куппа-кундузи...— дея ши-вирлади хотинининг ҳароратини бутун вужуди билан сезган Мадраим.

— Ахир кечаси яна кетасиз... бугун ҳам ойдин, сув тарайсиз...

ФАНО ВА БАҚО

«Бўлмаса васли манго, икки жаҳонни на қилай»
(Машраб)

«Ёзганларим бари — ҳаёт ва ўлим ҳақида»
(Эдгар По)

«Оллоҳнинг ваъдаси ҳақ. Дунёи-дун сизни ҳаргиз алдаб қўймасин»
(Қуръони каримдан)

Хотин киши билан иш битгандан кейин одам беҳафсала бўлиб қолади. Холхўжа буни илгаритдан биларди-ю, лекин бунақангиси бўлган эмас. Ҳалигина «Ҳуринисо! Ҳурилиқо!» қилиб эркалагани Ҳурихоннинг башарасини кўргиси келмай, унинг ваннадан чиқишини ҳам кутмасдан кўйлагини кийиб, кетишга отланди.

Об-ҳаво нобоп кунлар Холхўжага таъсир қилмайди. Бироқ бугун шомданоқ негадир ичи хира, бекордан-бекор эзилиб кетяпти. Костюмини елкасига ташлаб, деразадан боқса, қора тун қўйнида нимадир бўғиқ гумбурлаб... йўқ, момақалди роқ эмас, самолёт ё вертолёт ҳам эмас, ер қаъридан ваҳимали, бўғиқ гувиллаш кўтарилаётгандай. Бир зумдан кейин бўлса, узоқ-яқинда итлар вовуллаб, тинчликни бузди. Холхўжа шаҳар жойда итнинг бундай чиябўридай хунук улишини эшитган эмасди. Машъум нишона...

Эшикка қараб юрди. Йўлакка чиққанида тепасида нимадир қирсиллаб, оҳак тўкилди. Сарғайиброқ ёниб турган чироқлар липиллаб чайқаларди. Холхўжа боши устида бетон плитанинг дарз кетганини кўриб, оғзини очиб ҳам улгурмай, олдинроқда шифт тўсинлари қарсиллаб, назарида девор ағанади. Қарс-қарс тебранаётган зинапоядан ўзини пастга отди, худди гугурт қутисидай майишиб янчилаётган бетон қаватлардан нечтаси орқада қолди — билмайди, рўпарасидаги эшик кесакиси билан ўпирилиб, қаттиқ гумбурдан кейин орқа-ўнгида қуюқ тўзон кўтарилди. Кўз очиб, нафас олиб бўлмас, чироқлар ўчган, тепадаги бетон қаватлар худди босиб тушмоқда, на олдинга, на орқага йўл бор. Холхўжа нимагадир қоқиниб-сурилиб, хавфсиз жой қаерда эканини билмаса ҳам, ўзини четроққа олишга уринар эди. Бир жойда туришга тоқати чидамай, тўзон қуюнида чанг ютиб, қоронғида қандайдир ғишт уюмларидан ҳатлаб ўтиб, деворни пайпаслади. Қўли нимадандир тилиниб, билагига иссиқ қон югурганини сизди. Сиздию эътибор бермади, чунки бу вақт қаердадир ғирчиллаб эшик очилди. Тепада яна ҳам даҳшатлироқ гумбурлашлар эшитиларди. Холхўжа тойибми, бир ниманинг зарби биланми, шу заҳотиёқ зинадан юмалаб пастга тушиб кетди.

...Ётган ерида лат еган, шилинган жойларининг оғриғидан ҳам олдин калласига ўй келди: бу мудҳиш зил-зила эди, у эса — тирик. Лекин қаерда ётибди? Фаҳм-ладики, ҳалиги ғирчиллаган эшикни ўзи очган экан: у юмалаган зина, бу зах жой — кўп қаватли бинонинг подвали бўлиши мумкин... Ҳа, ертўла, ҳидидан маълум.

У «тирикман» деди-ю, аммо шубҳаланиб қолди. Ат-роф зим-зиё, қулоқлари том битган, фақат ...ҳид билипти, ҳид! Демак, нафас оляпти, димоқни пахсалайди-ган бояги чанг йўқ, замин ҳам тинчиди чоғи. Холхўжа қўл-оёғини қимирлатиб кўрди, сал зирқираса ҳам, хайрият, бари бутун. Атрофини пайпаслаб, туриб ўтирди. Бармоқлари билан қулоқ-бурнини ушлаб кўрди, шукр, у-бу шарпани зшитяпти. Лекин қулоқлари зинғиллар, боши ғувиллар эди. Кейин тушунди: жимжитликдан экан. Ҳалиги мудҳиш гумбурлашлардан кейинги бу жимжитлик ундан баттар ваҳимали туюлди...

Қани энди ҳозир бирдан уйғониб кетса! Бордию Ҳури қанжиқнинг тўшагида мизғиб қолган бўлсаю... Кошқийди. Мана бу кўзга туртсанг кўринмайдиган зимистоннинг сассиғи — тушга ўхшамайди, туш эмас. «Қанжиқ» дема, у шўринг қурғурни ҳам ҳозир ҳойнаҳой босиб қолдиёв. Ваннасида кафансиз кўмилиб ётибдимми ҳали...

Шу заҳоти неча юзлаб жон нобуд бўлди, Холхўжа сен тириксан. Сен тириксан, Хол! Оламда шу

пайт икки нарса бор: ўлигу тирик. Учинчиси йўқ. Сен эса тириксан, Холхўжа. Шу ўйлардан кейин у бир дам нафас ростлади. Аммо қаердандир яна бир нима қирсиллади, гув эшитилди. Зилзила «қайтди» шекилли. Холхўжанинг энди ўлгиси йўқ, у ўлимнинг даҳшатини бошидан кечирди. Қутулдим деганида... энди ўлимни ўйлаш минг бора мудҳиш... У деворни пайпаслаб ўрnidан турди. Тиззалари қалтирар эди. Қоронғида биттагина нур заррача бўлса ҳам ёруғлик қидириб, мўлтираб турганида сал нарида лип этиб... вожабо, чироқ ёнди. Холхўжа ҳушидан кетаёзди, бирдан урилган шуъладан кўзларини чирт юмди, ёруғликдан бутун вужуди яйрагандай бўшашди. Бу нима ўзи? Нима бўлди? Электр чироғи-ку! Ким ёқди? Ё ундан бошқа одам ҳам борми? Хирагина қизариб, сал липиллаб турган кичкина лампа зим-зиё ертўлани кундай ёритган эди. Бирор жойда сим узилган бўлса, кейинги қимирлашда ўзидан ўзи беҳос уланиб қолди чамаси. Омад-да! Холхўжа омадли йигит ўзи. Уйлаб қараса, омад унга бир умр соядай эргашиб юргаи экан: солдатликка бир ярим ёш етмай, қирғин урушдан четда қолди, таъқибу қамоқлардан худо асради, қўйингчи, касалхонага ҳам тушгани йўқда. Бахту мол — дунёнинг мўмай-мўмаи гоҳида шундоққина осмондан оёғини узатиб тушаверди, оламда ўзидан бўлак ғами йўқ. Омад бу сафар ҳам рўпарасидан чиқиб қолса не ажаб.

У эҳтиётлик билан девор бўйлаб юриб, бир умид илинжида ертўлани айланиб чиқди, эшик-тешик деган нарса йўқ. Орқа томон бутунлай босиб ётибди—яқинлашиш хатарли. Қирган эшиги, юмалаб тушган зинапояси қаёқдан эди, ақли етмади. Ғишт бетон, тупроқ ўпирилиб тушган, ҳаммаёқ гум... Холхўжанинг ваҳима-си ошиб, ҳаво етмаётгандай, баданидан совуқ тер чиқиб кетди: тирик кўмилган бўлса-я! Нима бўлади унда? Аввал ақлдан озиб, жинни бўлади. Кейин очликдан, ёлғизликдан талвасада жон бериб... мурдаси сасиб ётади. Бир сичқонми — каламуш ҳам югуриб ўтмайди бу ерда... Йўқ. Нима «йўқ»? У кучи борича овоз бериб кўрди, ертўлани яна айланиб, жон-жаҳди билан бақариб-чақирди. Бўғиқ янграган овозни ертўла қсра гўрдай ўз қаърига ютарди. Холхўжа шайтонлагандай зир югуриб, деворларга урилиб, қоқиниб-суриниб, ҳолдан тойди. Мияси карахт, ҳеч нарса ўйлаёлмай, бетон деворга суюнганча узоқ турди. Йўқ... Қутқазишади. Ертўлада одам кўмилиб қоладию қутқазмайдими... Маҳалладагилар сал ўзларига келишсинчи, қидириб қолишади. Кавлашаётганда тепадан бетон плиталар босиб тушмаса бас. Улар сал илиниб омонат турганга ўхшайди. Холхўжа тепага кўз солишга ботинмай, ғужанак бўлди. У кўрқишдан, ваҳимаю талвасалардан толиққан эди. Бунақада телба бўлиб қолиш мумкин. Ўзингни бос, Холхўжа. Нафас бўғилиши ҳам ваҳимадан, бу ерда ҳаво етарли, уқдингми, аввал эсни жойига қўйиш керак. Қанча вақт ўтди ўзи? Бир ўйласа — неча кунлардан бери шу ерда ўтирганга ўхшайди. «Кунлар» деганда эти жимирлаб кетди. Йўқ. йўқ, ахир. Ҳали ярнм соат ҳам бўлгани йўқ. Холхўжа буни яхши билади, қизиб кетган миясининг бир чеккасида идроки уйғоқ. Мана шуни йўқотмаслик керак, телбалик ўлдиради, совуш керак, совуққонлик керак.

Ярим соат эмас, назарида ундан ҳам кам, беш-ўн минутгина... Лекин бир дунё хаёл ўтди бошидан. Ёлғизликда шунинг ўзидан ҳам жинни бўлиш мумкин. Идрок деди. Ёлғизлик-чи? Бу иккаласининг чиқишуви қийин ё у, ё бу енгади.

Холхўжа даҳшатли ёлғизликнинг идрокдан устун келишига кўзи етиб турганида аллақаёқдан инграган овоз эшитилди. Баданидаги оғриқларни унутиб, сапчиб турди, аланглади, яна қулоқ солди. Ташқаридами? Ташқарида бўлса, эшитилмас эди. Тупроқ, ғишт остидами? Ундай бўлса, уни қидириб бир жойни кавлаш ҳам хатарли. Кавламай қулоқ солиб ўтириш—ундан ҳам мудҳиш... Инграш яна эшитилди. У ёрдамга муҳтож бир иссиқ жон эканлиги аниқ. Холхўжа уёқ-буёққа югургилади. Уни қувонч югуртиряптими, ваҳимами — ўзи билмасди. Бурчакларга кирди, бетон блоклари майишиб, арматура симлари чиқиб, ўпирилиб ётган ён девор қавакларига, кунжакларга кўз солди. Тўхтаб, жимликка қулоқ тутса, овозидан тезроқ топарди, лекин ҳовлиқиб жим туролмаяпти, асаблари қақшаган, сабр-тоқат тугаган, ўзининг нафасидан бошқа шарпани эшитмас эди. Бунга сари ўт олгандай шошиб, чўлоқланиб югуради, йиқилади, яна туради.

— Ҳой, ким бор?!

Овозим чиқмаяпти шекилли, деб бир зум тинч қолувди, заиф инграш яна такрорланди. Холхўжа ўша ёққа урди ўзини. Бу ҳалигина ўзи кирган эшик томонда эди. Энди эшик йўқ. Бу ён ҳам ўпирилиб, ғишту бетон уюми шифтга тақалиб ётибди. Овоз шу ердан келди, бу аниқ. Яна бир эшитилса — устидан чиқади. Кутди. Инграш эшитилмадию шитирлаб тупроқ тўкилди. Холхўжа бир учи билан ерга қадалиб қолган балка остига бош суқиб қараса, инграш ёнгинасида эшитилди. Қоронғида ярим кўмилиб ётган гавдани кўзлари илғагандай бўлди.

— Ҳой, тирикмисиз?!

— ... О-о-оёғим...— деди ҳалиги одам.

Тирик! Улиб қолмаса бўлгани. Қайси томондан борнш керак? Бу ерда бир нимани сал қимирлатсанг босиб қолиши ҳеч гапмас.

— Кимсиз?

У одам бир нима деб ғудранди-ю, оғзи тупроққа тўлганми, тушуниб бўлмайти. Жони узилиб қолмаса бас. Улиб қоладиган бўлса... ҳали ёлғизлик ваҳимаси босаётувди, энди... Ёнингда ўлик билан ёлғиз қолиш...

Ўзингни бос, Холхўжа. Оғир бўл, омаддан умид узма. Буни қутқазиш керак. Қутқазиш керак. Бир елкаси билан тўсин тагига суқилиб, қўлини узатди. Унинг пайпаслаётганини сезган ҳалиги одам, яна:

— О-о-ёқ...— дея шивирлади сиқтаб.

Холхўжа кафти билан унинг устидаги тупроқни сидириб ташлаб, қўл-оёғи қаердалигини топишга уринди. Пайпаслаб юзини топди, иссиқ нафасини сезди.

— Ҳозир... ҳозир... Бирпас тоқат қилинг. биродар...

Бу одамнинг оёғини босиб ётган йўғон хода бир учи

билан ерга тиралган, бир учи билан тепадаги бетон плитани суяб қолган эди.

— Хомага тегманг... оёқ... оёқни тортинг,— деди ётган одам. Унинг кўзи қоронғига кўникиб, у-бу нарсани кўриб ётганга ўхшайди. Холхўжа ҳушёр тортиб, ўзини четга олди. Қараса, чиндан ҳам хавфли: ходани қимирлатса шифт босиб тушадиган...

— Оёқ... ни,— деди чорасиз одам қаттиқ оғриқдан тишини тишига босиб.

Холхўжа унинг этигини пайпаслаб топиб, оёқни ходанинг кўтарилган томонига қараб суришга уринди. Тепага қараб олиб, этик пошнасида маҳкам ушладида, яна тортди. Бечора жон-жаҳди билан «я... я... яна!» деганча тинчиб қолди. Оғриқдан ҳушии йўқотдимми, нима бало? Улиб қолмаса бўлгани. Холхўжа тагин бир зўр бериб силтаган эди, у хунук овоз чиқариб дод солдию яна жимиб қолди. Холхўжа ҳам қимир этмай қулоқ соларди. Хайрият, нафас олиши сезилмапти. Таваккал қилиб, иккала оёғидан торта бошлади. Уни ёруғликка судраб чиққунича вужудини қора тер босди. Усти-бошидан шувиллаб тупроқ тўкилгач, капалак мўйлов, ўрта яшар, найновгина йигитнинг лой теккан афт-башараси кўринди. Лекин кўзи юмук, юзи ифодасиз, беҳуш ётар эди. Холхўжа унинг томирини ушлаб кўриб, хунук жилмайди-да, яна чаққон ҳаракатга тушди. У ўзидан мамнун, жонланиб кетган эди. Шўрликнинг юз-кўзини сийпалаб, устидаги оҳак кукунини қоқиб ташлаб, сўради:

— Ҳой, қалайсиз?

— Оёқ...— деди яна йигит кўзини очмай.

Оёғига қаради, этигини тортиб кўрди, лекин нккинчи оёғига қўл тегизиши билан йигит бақариб юборди. Холхўжа бўлса, унинг фарёдига қувонгандай:

— Бормисиз-э...—деди.—Ҳозирча чидайсиз, биродар. Синмаган этик кўнжи сақлабди, шукр қилинг, ле

кин қаттиқ лат еган, чидайсиз!

Шундай деди-ю, дод солишига қарамай, этикни шартта, ечиб олди. Йигит бир инграб, жим бўлди. Холхўжа бир пой этикни қучоқлаганча ўтириб қолди.

Иккаласи ҳам гўё оғир ишдан кейин дам олишар эди. Анчадан сўнг йигит кўз очиб, шифтга,

атрофга, кейин нажоткорига боқди. Қаерда ётганини ҳали фаҳмлагани йўқ чамаси.

— Тузукмисиз?— деди Холхўжа.

— Бошим нимагадир урилиб... ҳеч нимани билганим йўқ. Ҳушимга келсам... оёқ оғрияпти.

Қаттиқ оғриқ ҳушимга келтирди чамамда.

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир... қаранг-чи, оёқ бутунми?

Холхўжа оёққа ёпишиб қотган пайтавани эҳтиёт би-лан ечиб олдию қорайиб-кўқарган болдирни ушлаб кўришга кўрқди.

— Бугуноқ чопқиллаб кетасиз...

— Назаримда, қон юрди... раҳмат сизга. Қаерда-миз? Нима бўлди?

— Зилзила... Ёмон бўлди. Ертўлада қамалиб ётибмиз, юқорида нима бўлганини билмайман.

— Ҳушимга келганимда ўзимнинг ҳам тахминим шу эди. Бошқа ҳеч ким... бирон эшик-тешик йўқми?

— Йўқ... Йилт этган туйнук ҳам йўқ...

— Чироқ...

— Чироқ кейин ёнди, ҳайронман. Хуллас... ҳозир тирик қолганимизга шукр дейишга тўғри келади. Оёқ қалай?

Йигит индамади. Анча жим ётгандан кейин зўр билан сал ёнбошлаб пахталигини ечиб буклаб, орқасига қўйди-да, деворга суюниброқ ўтириб, мўматалоқ бўлиб кетган болдирига қаради. Оёқни қимирлатолмади.

— Синмаган деяпсизми? Назаримда мажақланиб кетганга ўхшайди.

— Синган бўлса ҳозир мен билан гаплашиб ўтирармидишгиз, биродар. Оғриғига чидолмай, деворга тирмашардингиз, ҳа. Майишиб, қон уюшиб қолган, қорайиб кетганини кўрмайсизми? Отингиз нимади?

— Очил, Сизники-чи?

— Холхўжа. Шу уйданмисиз?

— Олтинчи қаватдан.

— Хайрият,— деворди Холхўжа. Очил, оёғи билан овора, эшитмади.

Шу уйдан! Шу уйдан экан бу шўринг кўрғур! Ҳой, буки эмас, ўзингни ўлимдан қутқазибсан, Ҳол. Буни албатта қидиришади, ертўлани кавлашади!

Юрагида умид учқунлади.

— Нима дедингиз?

— Мени бу уйда ҳеч ким билмайди... деяпман. Бахтсиз тасодиф билан келиб қолгандим...

Одамни ўлимдан қутқазиб бу қадар қувончли бўлишини билмас экан. Ярадорга ёрдам бериш тараддудига тушди.

— Хизмат бўлмаса, Холхўжа ака, ҳов сандиқни кўраяпсизми?

— Сандиқ?

— Ҳа, ана, деворга суюб қўйилган.

Холхўжа қоронғи бурчакдаги ахлат ташланадиган қопқоқли тахта қутини кўрди.

— Ушанда чирпит... катта шиша бор. Олиб келсангиз.

Холхўжа бориб қопқоқни кўтарди. Саккиз литрлик шишани топди. «Сандиқ»да яна аллақандай темир-терсақ, эгри-бугри, қувурлар, қоғоз қопчиқ, унда шакарми, тағин бир нималар бор эди. Оғир шишани кўксига босиб олиб келди, у тўла эмас, тубида нимадир чайқалар эди.

Очил қўлига олиб, пўкагини очаркан:

— Самогон,— деди илжайиб. Холхўжа ҳидидан фаҳмлаган эди. Лекин:

— Ростданми?—деб яна сўради,— чағирпазлик ҳам қиламан денг?

— Шу лаънатини деб тушган эдим бу қора гўрга...

Ноқулай жимликни яна ўзи бузди.

— Кузя деган шопир оғайним ўргатган. Мен ўзим шопирман-да. Бу... осон, мен сизга

айтсам. Шакар топилса бўлгани,— шиша оғзини ҳидлаб, афтини жийирди,— жуда законни бўлади, «Столична»нгиз у ёқда турсин.

— Кайфи зўрми?

Очил индаёлмади.

— Ҳозирча оёқдан бўлса ҳам...— деб ҳазиллашди Холхўжа. Очил «маъқул айтдингиз» дегандай бош ирғаб қўйди, у кўзини чирт юмиб олган эди. Спирт таъсир қила бошлади чоғи, бирпасдан кейин енгил тортиб, шеригига илжайди. Лекин бу илжайиш тез сўнди.

Холхўжа ёнида тирик одам пайдо бўлганига қувониб кетиб, ҳазил бошлаганидан ўзини ноқулай сезди. Бу аҳволда ҳазил чиндан ҳам густоҳликка ўхшарди. Вақтни сўраб, Очилда ҳам соат йўқлигини билгач, кўнглини яна ваҳима босди. Қанча вақт ўтди, ҳозир тунми-кунми — маълум эмас, тахминлаб ҳам бўлмас эди. Ертўлада ваҳимани оширадиган оғир жимлик.

— Чироқни ўчириг-чи, балки бирон жойда ёриқми — туйнук бордир,— деди Очил,— бўлмаслиги мумкин эмас. Ўчириг.

Холхўжа ҳозир чироқ ҳам ўчса, бу зимзиё жимликка бардош беролмаслигини ўйлаб, секин чироқ томон юрди. Лампани бураб ўчирди-да, қўли куйди, бу кичкина ўт, жиндаккина ҳаёт манбаи сўниб қолиши мумкинлигини ўйлаб, оёғи қалтираб кетди.

— Очил...— деди Холхўжа юраги тошиб, — бормисиз?

Кейин беихтиёр чироқни яна ёқиб юборди.

— Дунёга туйнук бўлмаса ҳам, бир-биримизни кўриб турганимиз маъқул,— деди жойига келиб ўтираркан. Қанақа вазиятга тушиб қолганини энди астойдил идрок этган Очил бетоқат эди, оёқ иккинчи масала бўлиб қолди.

— Ҳаммаёқни айландингизми?

— Ҳа... чор тараф— гум: тош, бетон, ғишт, тупроқ...

— Менга бир таёқ топиб беринг.

Холхўжа ивирсиб юриб, битта эгри қувур бўлагини топиб келди.

— Мана, таёқда той кучи бор, деганлар, ҳаккалаб юриб кетасиз.

Очил турди. Темирга таяниб, оғриқ оёғини судраганча узоқ бурчакка қараб кетди.

У энди йиқилганча айланади, тентирайди. Ҳаммаёқ-қа бош уради. Ҳаммаёқ девор. Умиднинг охирги уч қунини ҳам ўчириб қайтади.

Чиндан шундай бўлди. Лекин у бўкириб йиғлаб қайтиб келди: оғриқданми, ваҳимаданми — билиш қийин эди.

Йўқ! йўқ! Улиб кетамиз! Кавлаш керак! Ўтираверадими ўлимни кутиб?!

— Кавлаш — ўлимнинг ўзи. Қаер босади, қаер босмайди — ичкаридан туриб билиб бўладими?

— Аниқланг, қимирланг, нимани кутяпмиз?

Очилнинг аҳволи аянчли эди, Боғланган оёғини ҳам уриб олганга ўхшайди: юзи бениҳоя дардли.

Жим қолдилар. Бирпасдан кейин Очил заиф товуш билан:

— Узр...— деб қўйди.

Яна жим қолдилар. Анчадан кейин Холхўжа қараса, шериги ухлаб қолибди. Уйқуми, беҳушликми, ишқилиб майли, шўрлик ором олсин. Ҳозир Холхўжа учун у — бутун бир дунё. Шу бўлмаса жинни бўлиб, ажалидан олдин ўлиб, ертўлада чириб кетиши аниқ эди. Мана, гаплашиб ўтиришибди. Йиғлади, жерикди, узр сўради, ухлапти... Ажаб, ҳаётда минглаб, одам билан ёнма-ён яшайсан, биттасининг сариқ чақалик қадри йўқ. Бошига тушмаса билмас экан бандаси.

Шу ўйлар билан ўзи ҳам уйқуга толганини сезмай қолибди... Кўз очса — атроф ўша-ўша, ярим ўпирилган шифтда сарғиш чироқ милтиллаб турибди. Рўпарасида Очил унга тикилиб ўтирибди.

— Вақт неча бўлдийкин?— деди Холхўжа худди ўзи уйида уйқудан тургандек, беғам

керишиб.

- Вақт?.. Кунми-тунми денг.
- Вақтни қорин очишига қараб билса бўлади.
- Меники нукул ўн иккига бориб қулдирайди,— деб ҳазин жилмайди Очил.
- Менингча, ҳозир эрталаб соат ўнлар бор-ов...
- Қаёқдан билдингиз?

Мен ҳар куни ўнда базада нонушта қиламан... Мана, ҳозир оғзим сув очаяпти.

- Магазинчимисиз, дейман?
 - Озиқ-овқат базасида мудирман.
 - О... ундоқ бўлса бу ернинг таоми сизбоп эмас-ов...
 - Мана, самагон бизбоп.
 - Оч қоринни шилиб кетади, баттар очқайсиз.
 - Сиз ичмайсизми?
 - Биз шопирлар бунга ўргансак, ажалимиздан беш кун олдин...
 - Бу ерда машина ҳайдамайсиз.
 - Барибир, ўрганмаганман.
 - Буни ўзингиз қилганмисиз, ахир?
 - Сотишга... Ҳозир биласиз-ку, магазинларингда ан-қонинг уруғи бўлиб кетди бу сабил.
- Мана буни...— чирпитни чайқаб кўйди. Очил,— йигирма бешга оляпти шишасини.
- Қуйқасини қалқитдингиз. Ҳа майли, бўтанаси қоринни ҳам тўйғазади.
 - Менга қанддан ола келинг, ака.

Холхўжа бориб, «сандиқ»даги қоғоз халтани кўтариб келди.

- Закускага ярайдими?— сўради Хол.
- Йўқ.
- Нега, бу ҳам шундан бўлган-ку, қариндоши билан йиғлаб кўришмайдими?
- Йўқ, кўнглингиз айниб, кеча еган ноз-неъматларингизни ҳам қайт қилиб ташлайсиз.
- Бу гапингиз ҳам тўғри...— деди Холхўжа, сув аралашган сутдек оқаринқираб турган шишага қараб. Ичкиси келар, хавотири ҳам бор эди.
- Майли бўлмаса, сиз кайф қилинг, мен қанд ялайман. Томоқ томоқ эмас, томоқдан ўтгани томоқ.

У ялади. Бу ичди.

- ... Кайф, қанд... Итни кунини ҳам чиройли гап билан бежаса бўлади-я, қаранг,— деди Холхўжа томоғини куйдириб ўтган чағирнинг қўланса ҳидидан афтини буриштираркан.
- «Итнинг куни» деган сўзлар иккаласига ҳам чорасиз аҳволларини яна эслатди. Уларни қилдай умид ушлаб турар, дам-бадам узоқ жим қолиб, тиқ этган садога илҳақ, тепага қарар, қулоқ осар эдилар. У ерда эса мудҳиш жимлик. Жуда қалин қатламлар остида кўмилиб қолишган шекилли.

- Нима бўлди энди, сизнингча, ҳозир тунми-кунми?
- Ҳайронман. Бордию кун бўлса, тепада бирон нарса тақ этарди ахир ...Сиз билан бизга бу ёғи ҳамишалик тун бўлмаса деб кўрқаман...

Очил ялт этиб қараб «ёқанга ёпишсин!» деворишига сал қолди.

- Нафасни совуқ қилманг, ака...— деди кейин хомуш. Холхўжанинг кайфияти унга ҳам таъсир қила бошлади.

Холхўжа бўлса, ўзини қаёққа кўйишни билмаяпти. Кеча шишанинг оғзидан ичилган уч-тўрт қултум самогон уни эзиб юборган эди. Хуморига қултиллади яна хўплади.

Очил ўзини ундан кўра тадбиркорроқ ҳисобларди: у кам гапириб, кам ҳаракат қилиб, оз-оздан шакар ялаб, кўпроқ ухлаб, куч сақлайди. Бу ерда қанча ётишлари ҳали маълум эмас.

Шериги эса, чидами тез тугаб, ўзини-ўзи еб кўйяпти. Фазабланиб, кўп гапиради, яна ичиб

қўяди-да, баттар эзилади, ташналиқдан нолиб занг босган қувурлардан томаётган илиқ сувдан ичиб келади. Очил ўша қувурнинг тагига тунука идиш қўйиб келди — сув йиғилиб, совиб, тиниб туради.

— Олинг бундан, биродар, кайф билан вақт ўтганини билмайсиз,— деди Холхўжа. Узи молдай шимириб, учиб қолди. Шундан кейин етти-саккиз соат ухлади. Очил бўлса, унинг хуррагини тинглаб, «шифт»га

қараб ётаркан, беҳосдан кўнгли бузилиб, юзини енги билан тўсиб йиғлади. Чарчагач, уйқута кетди.

Уйғонса, баракалла-е, хуррак ҳали-ҳамон давом этарди. Ухлаш албата, яхши, куч ғанимат. Аммо Очилни борган сари ваҳима босаяпти, қанча вақт, неча кун ўтди — маълум эмас: юқорида нима гап, уларни ҳеч ким эсладими ўзи? Қидирувчиларнинг шарпаси ҳам сезилмайди, наҳотки мана бу шўринг қурғурнинг совуқ гапи тўғри чиқиб...

Холхўжа қимирлади, босинқираб, бақириб уйғонди-да, Очилга олайиб қараб, бўкириб йиғлаб юборди. Овози хунук эди. Очил тасаллига бир нима деёлмади. Шеригини ҳиқичоқ тутиб, тинчиб қолди.

— Тузукмисиз?

— Тушимда... бўрилар қуршаб олганмиш. Тушнинг тескариси бўлади дейишади, ишқилиб...

— Йўқ, ака,— деди Очил, билафонлиги тутиб,— Азроилнинг бир турқи — бўри экак. Эшитмаганмисиз?

Холхўжа индамади. Очил эҳтиётсиз гапириб қўйганини сезиб, тилини тишлаб қолди. Қейинроқ Холхўжа сув ичгани борганида юришндан билиндики, дармони тугаяпти. Сувни тунукаси билан кўтариб келиб, ёнига қўйди. Бу иши ҳам тўғри: ҳар сафар бориб келиш учун мажол керак, шу ерда турса, чанқаганда оғиз ҳўллаб турилаверади. Сув йўғида таяммум, деган машойихлар.

Кунми-тунми деган баҳс ҳам тугади. Бунини энди уйқу босишига қараб ҳам аниқлаб бўлмайди — уйқу вақти ҳам чалкашиб кетди. Холхўжа бўлса, ҳамиша ширакайф, уйқутираб ётганиётган. Вақтни қорин очишига қараб ҳам аниқлаб бўлмайди — очлик ични таталаб, умуртқани сўриб, тинкани қуритяпти. Овқат ҳақида гап очишга журъат йўқ, бир-бирларидан кўзларини олиб қочишади. Умид ипи борган сари ингичка тортиб кетаётганини сезадилар. Дилдаги рўй-рост гапни айтишдан қўрқиб, соатлаб ғиқ этмай ўтирадилар.

Шериги яна ичиб ухлаб қолганида Очил ўзини қаёққа қўйишни билмайди. Холхўжа оч қоринга кўп ичяпти, бир кор-ҳол бўлиб қолмаса эди. Очил англаб етдики, ёнингда иссиқ жон бўлмаса жон сақлаш мушкул.

Бир сафар Холхўжа уйғонди-ю, жуда узоқ жим ётди.

— Ака,— деди Очил хавотир олиб,— нималарни ўйляяпсиз?

Холхўжа яна анча ўйлаганидан кейин тилга кирди:

— Шу... бир хаёл калладан кетмаяпти. Худди чангак солиб ёпишиб олган...

— Нима экан у?

— Ўзинг ҳақингдаги ёмон гапни бировларга гапираверма, дердилар дадам раҳматлик. Бир чеккаси— бу ҳам тўғри. Ёмон гапни ичингда сақлаб, гўрингга олиб кетганинг маъқул. Дунёда сенинг тўғрингда фақат яхши гап қолиши керак. Ёмондан одамларга нима наф, тўғрими?

— Тўғри.

— Тўғри-ю, лекин ҳамма ёмонликка шу дунёда ўргандик, шу ерда орттирдик барини. Одам боласи дунёга соф келади, бу ерда орттирган жамики қабиҳликларини, жинояту пасткашликларини ташлаб, соф кетиши керак эмасми?

— Бу гапингиз тўғри. Тирикчилик — асли тирриқчилик. У дунёга ишонмайди-да кўплар. Шунинг учун қўрқ-май кирдикорини қилаверади.

— Боқий дунёнинг борлиги унинг остонасига келганимиздагина ёдимизга тушади. Инсон унинг борлигига бир умр иймон келтирса, каптар келиб қузғун кетмасди...

Келса гумон — кетар иймон, дегани шундан-да.

- ... ўлигимиз шу ерда қолиб кетишига кўзим етиб қолди, биродар.
- Ундай деманг, ака.
- Сизни билмайман-у, мен... Гапиришга ҳолим борида қулоқ солинг...
- Очил бўшашиб кетди, оёғини судраб унга яқинрок силжиди. Холхўжанинг овози базўр эшитиларди, нафаси тез, чиндан ҳам...
- Айтганингиздай, дарҳақиқат,— дея уни чалғитмоқчи бўлди.
- Эндигина мол, билим, ҳунар, тажриба тўплаганинг ... барини бирдан... олиб кетганинг ёмон экан...
- Дунё йиғиб нетарсан — бир кун ташлаб кетарсан. Буниси майли, лекин гуноҳни олиб кетма.
- Ҳа... Қисқа умримизда шунча гуноҳ! Минг йил яшасак нима бўлардикин? Даҳшат!
- Ёш экансиз — билмайсиз: ҳаёт ўлимдан ёмонроқ. Мен не вақтдан бери шуни ўйлаб, бошим ёрилай деяпти. Ҳаёт зарарли, одам шундан ўлади асли. Аммо-лекин дорилбақо... остонасида турган киши учун фанонинг ўзи ҳам, у туғдирган мудҳиш гуноҳлар ҳам ҳеч нима эмас. Фақат уларни дунёга ташлаб кетиш керак.
- Очил аввал уни алаҳлаяпти деб ҳам ўйлади. Лекин қараса, гапни ўзига яраша мантиқ билан олиб кетяпти. Овози зўрға эшитилади, нафаси бўлиниб-бўлиниб чиқади-ю, лекин гапида жон бор.
- Ташлаб кетиб бўлар эканми...— деди Очил, эсанкираб.
- Бўлади,— деди Холхўжа.— Кимгадйр ёрилиш керак. Ёриладиганинг бўлмаса ёмон, ичингда кетади. Хайрият, мана...
- Тўғри, ака, одам одамнинг дардини олади. Жон жонга қувват.
- Холхўжа чарчаб, жимиб қолди. Очил, ўлим олдидан одам ортида қоладиганларни ўйласа керак, деб юрарди. Йўқ инсон ҳамон ўзини ўйларкан. Унга ёрилмоқчи бир гуноҳи азим тилкалаяпти кўксини. Шуни «ташлаб», «софланиб», кетмоқчи. Шундан енгил тортса, майли лекин улгурармикин?
- Қанддан яланг ака, дармон бўлади.
- Йўқ, энди фойдасиз... Сиз қулоқ тутинг,— Холхўжа нафас ростлаб, гап бошлади.— Бир бегуноҳни ўн беш йилга қаматиб юборганман, биродар.
- Ёпирай, қандоқ?
- Ёлғон гувоҳлик бериб. Буни мен биламану, мана, энди сиз билияпсиз.
- Мен билмайман, ака,— деди Очил капалаги учиб.
- Ҳозир гапириб бераман.— Холхўжа тунукадаги сувдан кафтига олиб, лабларини намлади.— Ўн йил аввал озиқ-овқат базасида ҳаммол эдим. Толзордаги магазин мудирини Ҳайдаров билан ўша ерда танишганман. Қўйнимга у-бу қистирар, мен унинг машинасига бенавбат юк ортиб берардим. Кейин шу одам, барака топкур, қоғозларимни тўғрилаб, исполкомда уй-жой олишим учун навбатга қўйди. Ўзим жойи жаннатда бўлгур Мастура кампирнинг ҳужрасида ижарада турардим-да...
- Холхўжа нафасини ростлаб олиб, давом этди:
- Уч йил кутдим, тўрт йил кутдим, навбат тегмади. Қишлоқда ваъдалашган қайлиғим бор, Сарвинисо деган... Орзуларимиз ушалмади. Режалар барбод бўлганидан аламзада бир ҳолатда юрганимда, ҳужрамга Салим сўпоқ кириб келди. Ёнида қора чопон кийган турки совуқ бир барзанги. Боши сапчадек, пешанаси дўнг. Салим сўпоқни базанинг ертўласида, бир улфатнинг маишатида кўрган эдим. У-бу буюришган, хизматларини қилганман. Сўпоқ бўлса ҳам ёўдайган: бойвачча, одамни бир тийинга олмайди, у ҳам қайси бир гастрономнинг мудирини.
- Вой-бў-ў... Шу каталакда турибсанми, каламуш ҳам бордир?— деди ҳужрани кўздан кечириб. Кейин дарча ёнига борди-да, бирдан гапни бошқа ёққа бурди:
- Ҳайдаровни яхши биласан-а?
- Ҳа...— дедим.

— Узоқдан ҳам, қадам олишидан танисанг керак? Ҳов анови дарвозахонага кириб кетса, шу дарчадан туриб танийсанми?

Ҳе йўқ, бе йўқ, нима деяпти ўзи? Гарангсиб туравердим.

— Танийсан, танийсан, қани бери кел-чи. Бориб, дарчадан кўчага қарадим.

— Дарвозахонани кўряпсанми?

— Ҳа.

— Ҳайдаров шу ерга кириб кетди дейлик, албатта таниб оласан, а?

— Ҳ-ҳа...— деб елкамни қисдим.

— Энди қулоқ сол: эртага, кеч соат олтида Ҳайдаров келиб ўша дарвозага кириб кетади,— деди у дона-дона қилиб.— Сен уни «таниб» қоласан. Нима қилиб юрибди бемаҳалда, деб ўйлаб ҳам қўясан ичингда.

— Э... а... келмаса-чи?

Ҳозиргача тунд, безабон бўлиб ўтирган қора чопон тилга кирди:

— Келмаса ҳам таниб қоласан.

Унинг товушидан вужудимга титроқ югурди. Бу вақт Сўпоқ қўлтиғимдан тутиб, тўрга олиб ўтди-да, столга бир қоғоз ташлади.

— Ол, бу сенга.

Олиб, анча тикилгандан кейин билдимки, уч хоналик уй-жойга ордер экан. Менинг номимга ёзилибди. Энди буларнинг ниятига тушуниб қолдим.

— Қачонгача бу катакда ўтирасан.— Шанғиллади Сўпоқ,— истасанг эртагаёқ кўчиб бор, шаҳарнинг қоқ марказида...

— Ёлфон гувоҳлик...

— Нима ёлфон? Кўрдинг — танидинг, вассолом. Терговчига ҳам, судга ҳам жавоб шу — бир оғиз гап, Сендан бошқа ҳеч нарса талаб қилинмайди.

— Сен холис гувоҳсан, тушундингми?— деди қора чопон, ўрнидан туриб.

— Ҳа, айтгандай,— Сўпоқ чўнтагини кавлади.— Мана бу... мана бу «Газ-24»га чақирув қоғози. Автомагазиндан. Сенинг номингга ёзилган, кўрдингми? Бунни суддан кейин бориб оласан,— деб қоғозни қайтиб чўнтагига солиб қўйди.

— Бунни нима қиламан? Пулим йўқ мени.

— Бўлади, ҳаммаси бўлади, — деди илжайиб елкамга қоқаркан.

Жўнаб қолишди. Фақат қора чопон кийган барзанги остонада туриб, яна ўдағайлади:

— Эртага, кеч соат олтида. Кўрдинг, танидинг, ичингда ҳайрон бўлиб ўйлаб ҳам қўйдинг.

У ерга қараб, кесиб гапирди. Товушида «Энди ишимизга шериксан, билиб қўй!» деган таҳдид бор эди. Шундай қилиб, олдиндан тайинланган гувоҳ бўлдим-қолдим. Қалтироқ қўлимда ордерни ушлаганча карахт бўлиб кечгача ўтирибман. Уша кечаси ухлаганим йўқ. Минг хаёлга бордим. Аҳли раҳмон билан нафси шайтон тапир-тупур олишар эди ичимда. Бири: дарров йиртиб ташла, ёвфон ошинг,— беғалва бошинг, деб турибди; бири бўлса: ҳой, омадинг келиб турибди, бола. Уч хона, 46 квадрат метр. Сарвинисо ҳайт десанг учиб келадиган, одамга ўхшаб яша сен ҳам... дейди. Менга қаранг, биродар, бу Сўпоқ одам эмас, одам қиёфасидаги шайтони лаъин эди, мени йўлдан урди ўша кечаси, мана Худо гувоҳ...— дея ночор қўлларини ёйди Холхўжа шеригига қараб. Гўё Очил уни ҳозир ҳамма гуноҳларидан Мосуво қиладигандай.

— Ҳа, қизилни кўриб Хизр йўлдан озган экан. Кейинчи, кейин нима бўлди,— деди Очил шошиб.

— Эртасига кечаси... ўша дарвозахонадан ўлик чиқди,— деди Холхўжа.

— Биров ўлдириб кетибди. Қий-чув, милиса, «тез ёрдам:», йиғи-сиғи... Мен у одамни танимас эдим... Терговда Салим сўпоқ тайинлаган гапни айтдим мен но-мард. Ҳайдаровни дарчадан кўрдим, дедим, соат олтида дедим. Вақтни қаёқдан билдингиз, деб сўради. Соатга қараган эдим, дедим. Қанақа соат деб қолса борми, хонумоним куярди. Чунки уйимда соат-поат йўқ, қартага ютқазганман... Худо номардни ҳам асраб қоларкан, қаранг.

— Бандасининг ўзига қўйиб беради-да.

— Ўзим... Ўзим қилдим ҳаммасини. Омаддан рағбатланиб, судда ҳам тап тортмай гувоҳлик бердим. Бошқа далиллар ҳам бор экан шекилли, Ҳайдаров шўринг қурғур, қотил сифатида ўн беш йилга... «Ўзига қўйиб беради» дейсиз-у, лекин... мана, ўша бегуноҳнинг қарғишига учраб ўтирибман.

— Зато у дунёлигингизни енгиллатдингиз менга ёрилиб... Хўш, кейин-чи, кейин нима бўлди?

— Икки ойдан кейин Салим сўпоқнинг ҳалиги тунд барзангиси машинанинг қоғозини ҳам олиб келиб берди. Бир олган мадад, икки олган — одат, буни ҳам ол-дим. Энди нима талаб қилар экан деб уйқум қочиб юрсам... йўқ, тинчиб кетди. Қайтага, ўша ўзим юк ташиб юрган озиқ-овқат базасига мудир қилиб қўйишди, эски мудирни бўлса Ҳайдаровнинг ўрнига кўтаришди. Ёғлиқ жой эмасми, кўп ўтмай машинага ҳам қурбим етиб қолди... Сўпоқ ҳар кўрганда елкамга қоқади: «Америкадан нима кам жойимиз бор: у ерда любой ҳаммол президентликкача кўтарилиши мумкин!» дейди кулиб. Бироз дам олиб, лабини хўллади-да, узук-юлуқ қилиб давом этди. Дармони қуриб борарди.

— Лекин Салим сўпоқнинг менга ҳушёр бўлиб, кузатиб юришини билардим. Бировнинг қарамоғида яшаш... ҳеч кимга насиб қилмасин. У менинг миримдан-сиримгача билади, мен эса уни билмайман: кимнинг хизматида, пулни қаёқдан олади, анов шўрликнинг ўлими нега керак эди, қотил ким... Сўпоқ доим кўз ўнгимда, гоҳ узоқдан кўраман, гоҳ рўпарамдан чиқади. Мушук билан сичқондай «иноқ» бўлиб кетдик. Бир йил ўтмай, тоғ этагидаги жилға соҳилидан чорбоғ ҳам тўғрилаб берди, қарийб текин.

— Чакки эмас, тагингизда «Волга», сув бўйида чорбоғ, уч хонали квартир, ёнгинангизда Сарвинисо...

— 13, Сарвинисони аллақачон эсдан чиқариб юборганмиз. Бойиган саринг сарвинисолар кўпаявераркан. Бу ертўлада тириклай кўмилиб ётишим ҳам ўшалардан бирининг касофати. Бадбахт бўлмасам шу балолиқ кунда келаманми? Қишлоқдагисининг қарғишига йўлиқдим... Холхўжа мажолдан қолди. Уни овутиш, чалғитиш, тушкунликка тушушига йўл қўймаслик керак эди. Очил учун ўлик ёнида ётиш... Ундай деса, ўзининг ҳам силласи қуриб, қандга кўзи тушса оқ кафанни кўргандай жунжикиб кетяпти. Шундай бўлса ҳам ҳар замонда кўзини чирт юмиб ялаб қўяди. Ўлгиси йўқ.

— Қўяверманг, ака. Бу синовдан ўтолган одамнинг ўзи йўқ.

— Қанақа синов?

— Шу дунёда, Худо бандани бу дунёга унинг иймонини синаш учун юборар экан. Гуноҳ десангиз бизда ҳам тўлиб-тошиб ётибди. Мана ёрилдингиз — енгил тортдингиз. Зора худонинг қаҳри ҳам қиттак юмшаса...

— Ҳақ гап айтдингиз. Анча енгил тортдим, қаранг.

Бу сўздан сўнг Очил ҳам узоқ, азобли хаёлга толди.

— Сизда нима гуноҳ бўларди, ёшсиз...— деди Холхўжа яна тилга кириб.— Гуноҳга шўнғиш паллангиз

энди кел...— у гапини бўлиб, овозини пасайтирди,— бу дунёдан ёш кетган ҳам маъқул экан.

Очил гапнинг охирини эшитмади чоғи.

— Э, ундай деманг, ака, ёшликнинг ўзи турган-битгани гуноҳ, мен сизга айтсам. Бўлмаса мен, такасалтанг, хўжайиннинг ойимчасини эзгилаб юрармидим!

— Қанақа хўжайин?

— Катта хўжайин-да.

— Сиз...

— Ҳа, ўшани олиб юраман. Бизнинг вилоятимизга келишдан олдинроқ хотини қазо қилган экан. Икки йил аввал йигирма яшар диркилламасига уйланди. Жаннатхон деган. Тўйдан олдин ҳам хўжайинни униқига, уни хўжайиннинг чорбоғига обориб-обкелиб юрардим. Кетворган, мен

сизга айтсам. Одамга ўғринча қарайди. Тўйдан кейин, ҳам бозорга, ательега обориб юрдим. Машина чақирмаган куни йўқ. «Хўжайин, аравани юборинг» деб эрталабдан телефон қоқади, нозанин. Бизнинг хўжайин ҳам овозига эриб, «Жон» дейди-да, мени юборади. Бир марта мен ҳам ҳаддим сиғиб, хўп бўлади, жон, дея ҳазиллашиб қўйибман. Ҳафа бўлиш у ёқда турсин, хахолаб, қучоқлаб олишга бир баҳя қолди. Ёқди, қаранг. Мен уни машина минишга ишқибоз экан десам, йўқ, мени кўз остига олган экан, мочағар. Бир куни холи топиб, кабинада чиппа ёпишди. «Ҳой, хўжайиндан қўрқмайсизми?» десам, «хўжайишшгиз ўлсин», деб баттар суйкалди. Нима дейсиз, энди, йигитчилик, бўшашдик...

Бари шундан бошланди, ака, худо гузоҳ. Хотин киши айёр, тадбиркор бўларкан, икки куннинг бирида холи топиб келади, кутилмаган жойда қўлга туширади, куппа-кундузи тап тортмай кўксини очади. Хўжайиндан хавотирдаман, десам «Э, қўйинг ўша хўжайинингизни», деб қўл силтайди. Мен ҳам йўқ деёлмайман. Уч йилдан бери аҳвол шу. Унинг нозу эҳтиросларини кўрсангиз сиз ҳам йўқ демасдингиз, ака.

Холхўжага сал жон киргандай, инграб ёнбошига ағдарилди.

— Сизнинг гуноҳингиз меникига қараганда ҳолва экан. Э, гуноҳ эмас, савоб-ку бу, биродар.

— Ундай демаанг, ака. Бизнинг хўжайинни билмай-сиз. Илгариги хотинини рашк важдан ўзи бўғиб ўлдирган, деган миш-мишлар бор. Сезиб қолса, борми, буниси ҳам жувонмарг бўлади, мени бўлса бир кун эмас бир кун «тасодифан» машина босиб кетади-я. Зўрники тегирмон юргизар экан. Жоним қилнинг учида турибди, мен сизга айтсам. Сиримни битта сизга айтдим...

— Бошқага... айтмайсиз ҳам.

— А?

— Енгил тортдингизми ахир?

— Ҳ... ҳа, айтдим-қўйдим-да энди, барибир эмасми. Бир бошга бир ўлим. Жон бор жойда қазо бор.

— Ўлим ҳақ. Покланиб бориш керак. Парвардигорнинг олдига...— деди-ю, Холхўжа шилқ этиб чалқамча тушди.

— Ака, ака! Сизга нима бўлди, мазангиз йўқми?

Холхўжа индамади. Турткилаб-тортқиласа ҳам ўликдай ётаверди. Очилнинг ўзи ҳам базўр қўл узатиб, қолган қуйқа сувни ичиб юборди, тунука занги оч қоринни қириб ўтди.

— Ак-ка...— деб, у ҳам тинчиб қолди. Анчадан кейин қулоғига бўғиқ бир гумбурлаш эшитилгандай бўлди. Кўзини очиб қараса, ҳеч гап йўқ, ўша-ўша машъум жимлик. Бари очликдан. Бундай ҳолатда бировнинг кўзига бир нималар кўринади, бировнинг қулоғига ғалати садолар эшитилади. Лекин Очилнинг ҳали эси жойида. Умид билан узоқ қулоқ солиб ётиб, кўзи кетиб қолибди.

Уйғонганида кўрса, иккаллари ҳам чўзилиб ётишибди. Очил бунга четдан кўраётган учинчи кишидай қаради. Вақт ўтиб, уларнинг ўлигини тоиган одамлар мана шундай тикилишса керак... Бундай ўйлар Очилнинг дармонини тамомила қуритадиган. Шеригини ваҳима билан, ҳушига келтирди.

Холхўжа ўзига келди-ю, кўзига Очил бир кўланка бўлиб кўринди шекилли, маъносиз боқди.

— М.енга қаранг, бир нима гумбурлади... Сиз ҳам эшитдингизми?

Холхўжа яна индамади, кўзлари юмилди. У кейинги вақтда тез-тез ҳушидан кетадиган одат чиқарган эди. Очил ҳар сафар ваҳимага тушади жони узилмадими?! У кетса худди Очилни ҳам ўзи билан олиб кетадигандай туюларди...

Энди улар камдан-кам гаплашадилар, сўз қотишга мажол йўқ. Бунинг устига, бири ўзига келса, бири беҳуш ётган бўлади. Ҳар замонда заиф инграш билан бир-бирларидан хабар оладилар. Гоҳо эса иккаласи бараварига ҳушдан кетиб, узоқ ётишади. Қанча вақт ўтди, ким тирик, ким ўлик — маълум эмас.

Холхўжа илиқ бир тўлқинда чайқалиб уйғонди. Кўзини очиб қараса, атроф ёруғ; оппоқ

кийимдаги бир аёл лабига қошиқ тутяпти. Йўқ, у дунё эмас, мана, оғзида сут таъми сезилиб тамшанди. Қаердандир, минғир-минғир гап эшитилди. Наҳот бари кечирганлари даҳшатли туш бўлса?! Аёл қошиқни яна тутди, ширгурунчми, манни кашами, ишқилиб сут таъми, бирам мазали! Яна сўрагандай, ютиниб тикилди аёлга.

— Шошманг, оз-оздан...— деди аёл. Овози ҳам майин.

— Очил...— деди негандир Холхўжа. Нимага Очил деди билмайди.

— Шеригингизми?—деб сўради аёл, беморнинг тилга кирганига қувониб.— У киши ҳам тузук, хавотир олмасангиз ҳам бўлади. Анча тетик тортганидан кейин, уйдан келиб олиб кетишди.

Холхўжа тушундики, бу аёл — ҳамшира, бу жой — шифохона. Демак... уларни қутқазилган, у дунёдан қайтариб олиб келишган. Иккинчи сўзи —«рахмат» бўлди. Ҳамшира жилмайди. Бемор яна кўзини юмди.

Бироқ кўп ўтмай уни бошқа ҳамшира уйғотди.

— Ором олганингиз яхши. Лекин овқат ейишингиз керак,— деди у ҳам қошиқ тутиб. Бу сафаргиси товук шўрва эди. Устидан дори ичирдилар.

Таомлар бари ширин, мазали, аммо оз. Холхўжа ҳар сафар ҳамшира ортидан тамшаниб қараб қолади. У тез оёққа турди. Бемор озиб, чўп бўлиб қолган бўлса ҳам руҳан тетик: тирик қолганининг қувончи энди қамради вужудини. Бошдан кечирганини ўйласа, ақлига сиғмайди. Бировга гапириб берса, валлоҳ ишонмас... Умрининг бу ёғи текинга қолганини ўйлаб, бу ердан чиққанида ҳеч қандай кайфу сафони рад этмай, тараллабедод қилиб яшаш режаларини тузарди.

Бундай кайфият таъсирида тезда тўлишиб, очкўзлиги ҳам йўқолиб, мўл-мўл, тўйиб-тўйиб овқат ейдиган бўлгач, унга жавоб бердилар.

Базада иш илгаригидай тиқилинч, югур-югур кўп. Тараллабедод қаёқда дейсиз, тирикчилик уни яна ўпқонига тортиб кетди. Зилзиладан кейин шаҳар серташвиш. Кўрганларимни гапириб тугатолмасман, эшитиб ҳамма ҳайратда ёқасини ушлар, мени авлиёдай билиб, келиб зиёрат қилишар деб ўйлаган Холхўжани ҳеч ким тузукроқ гапга ҳам солмади. Ҳозир шаҳарда унақалар кўп эди. У қайта келган дунё илгаригидан баттар серғалва бўлиб чиқди. Холхўжанинг навбатдаги омадидан келган қувонч ҳам аста-секин сувга урди.

Иш орасида Очилни эслаб қолади. Уни топиб, бир чақчақлашишга ҳам вақт йўқ. Қалай юрибдийкин?! Шофёрнинг «ойимча» ҳақидаги гапларини эслаб, ўзича жилмайиб қўяди. Кундузи эслаб жилмаяди-ю, кечалари Очилни нуқул ўша гўрга ўхшаш мудҳиш ертўлада кўради. Бу бир аломатга ўхшар эди. Ўшандай тушлардан бирида босинқираб уйғонаркан, калласига кутилмаган фикр келиб урилди: ахир Очил эндиликда унинг маъшум сирини бяладиган бирдан-бир одам-ку. Бирор жойда оғзидан гуллаб қўйса, нима бўлади? Ўзинга сиғган сир ўзгага сиғмас, деганлар. Холхўжа унинг чангалига тушган бир бечорадек ҳис қилди ўзини.

Шундан кейин тушида ҳам, ўнгида ҳам кўз олдига Очил келаверди. Гоҳо ўзини овитиб, «ўлибдим...», дейди-ю яна мулоҳазага тушади. Бир томондан у чиндан ҳам бахтсизликда топишган кадрдони, иккинчи томоқдан... истаган вақтида тутиб бериши мумкин бўлган, бегона сирдош. Нега бегона? Уни топиш, гаплашиш керак, аҳволи, кайфияти қалай... Ахир ҳали бемалол гурунглашгани йўқ, уйини ҳам кўрмаган. Очиғи — тузукроқ таниш ҳам эмас у билан... Бу сўнги фикр Холхўжани яна нотинч қилди. Ким билади, балки оғзи бўш бир мақтанчоқ маҳмадонандир? Сирнинг оғзи энлик, эл қулоғига элик, деганлар. Ертўлада ўлиш ё қолишдан бўлак гап ўтгани йўқ ораларида.

Бўрини йўқласанг, қулоғи кўринаркан. Оғир хаёллардан қийналиб ўтирганида, бир куни Очил ўзи йўқлаб келди. Холхўжа уни зўрға таниди. Ертўлада хонаки пижама устидан кийилган исқирт пахталикда кўрган эди-да. Ҳозирги бўлса, эгнида жигарранг чарм куртка, мўйлов йилтиллатиб таралган, қуюқ қора сочи пешонасини босиб тушган, оғзи қулоғида эди

найновнинг. Ҳукумат машинасидан тушиб, қулоч ёзди, арзон атирни анқитиб, қиёматли дўстдай кўришди. Холхўжа ҳам кўн-гилдаги хавотир, шубҳа, ваҳимали ўйларни дарров унутиб, бир умрлик қадрдондай қучоқлашди. Қулишиш, зслашишдан кейин Холхўжа олдинги ойнаси маймун, шайтон, ҳабашвачча қиёфасидаги анвойи туморлар билан безатилган машинани имлаб кўрсатди:

— Хўжайинникими?

— Ҳа, Сизники... юрибдими ғизиллаб? Бўлмаса кўриб бераман.

— Йўқ, тузук ҳозирча,— деди Холхўжа. Шундан ке-йин попуги пасайиб, кулмай қўйди. Машинани эслаши бежизмасмикин?

Очил, йўл-йўлакай тўхтадим, деб шошиб турарди. Гапнинг бу ёғи анча совуди. Кўнгилларига бир ғулув келдими, шунча саргузаштни бошидан кечирган одамлар гаплашгани гап тополмагандай, кутилмаганда сўхбатни мухтасар қилишди.

— Кўришайлик ахир, телефонингиз борми?

Холхўжа базанинг телефон номерини берди. У-бу керак эмасми?» «Машинанинг камчилиги бўлса, айтинг», дея бир-бирларига манзират қилган бўлишди,"

— Кўришайлик.

— Албатта.

Жуда қуюқ хайрлашган бўлсалар ҳам, асосий мавзу четлатиб ўтилганлиги, орада хатарли бир чигал қолганлигини иккалалари ҳам сезишди. Айниқса Холхўжанинг кўнглига бу учрашув баттар ғулув солди, унда илон-чаёндай шубҳалар яна ғимирлаб қолди... Илжайишини қара. Ҳаёсизга ҳар куни ҳайит. Улфати — безори шофёрлар, пиёзнинг пўсти кўп, ёмоннинг — дўсти. Кайфда гуллаб кўйиши ҳеч гапмас. Отни тепмайди дема, итни қопмайди дема. Чилласи чироқ кўрмаган бу беғам аравакашда сир ётиши маҳол. Унинг маъшум сояси энди Холхўжани ўй-ҳаёлларида ҳам, тушларида ҳам таъқиб қилаверадилар. Бу енгилтак бир жойда гуллаб кўйса — тамом... Уй-жой, машинаси, чорбоғи, базаси — булар бари қора гўрга. Ҳайдаровнинг ўрнига обориб тиқишлари ҳам ҳеч гапмас. Қамокда чирийди. Турма деса сочининг томиригача музлаб, ҳадиксираб юрган Холхўжага бу — ўлимдан баттар, ундан кўра ўша ертўлада кўмилиб кетгани мақбул эди.

Йўқ, у ўлимнинг оғзидан қайтиб келди, ҳаёти қайта бошланди, яна шўнғишга тўғри келади гуноҳларга, жиноятларга. Яшаш ўзи шунақа... бир дард экан. Одам асли мана шундан ўлади... Бировнинг қарамоғида яшаш пешанамда бор экан, деб нолир эди. Энди бўлса уни худди азроил қувлаб юргандай, ўзини қўярга жой тополмай қолди, асаблари, қақшаган, уйқусида ҳаловат йўқ. Базадаги ола-ғовур жанжалли машмашалар ҳам уни чалғитолмади. Ҳар замонда қоронғи бурчакда ўтириб икки кўли билан пешонасини сиқар, кечалари танини шаррос тер босиб уйғониб кетар, чўмичлаб совуқ сув ичар эди. Унинг мудҳиш сири қора жинояти юрибди одамлар орасида. Тасодифан... йўқ, унинг очилмай қолиши тасодиф бўларди. Энди омадга ишониш қийин. Озодликка чиққан у сир совун кўпигидай ер устида омонат учиб юраркан, Холхўжага кун йўқ. Хурмачадан чиққан бу жинни Холнинг ўзидан бўлак ҳеч ким даф қилолмайди. Қисмат ўз кўлида.

Шундай хаёлларга бордию, нима демоқчи, нима қилмоқчи — ўзи билмайди. Доимнй хавфсираш, машъум ғулув, асабийлик хаёлларининг тиниқишига йўл қўймапти.

Аслида уни ўз хўжайинининг кўли билан даф қилса ҳам бўлардику-я. Бориб чақса, яъни шофёрингиз ундоқ-мундоқ... Улгудай рашкчи бераҳм деган эди... Лекин бундай қасдма-қасдига кетса, у ҳам жим турмайди, Холхўжанинг жинояти оғирроқ, ютқазади. Сўнгра, ўз хотинини эплотмаган у ҳез «хўжайин»нинг бир нарса қила олишига ишониб бўладими?

Ё аксинча... у билан орадан қил ўтмайдиган дўст тутиш ҳам мумкин. Яқин олиб, ўзини ака, эчкисини така деб... Лекин қачонгача? Оқбошдан ўтин бўлмас, ўйнашдан — хотин, дегандай, бир кун эмас бир кун барибир... Бир умр кўз ўнгида балою қазо, ҳадик билан яшаган одам оғримай ўлар экан. Песнинг чекига мохов тушса, шундай бўлади.

Кунлардан бир кун Очил ўзи телефонга чақириб қолди.

— Йўқ бўлиб кетдингизку!— деди у. Овози баланд, кайфи чоғ эди.— Юраверасизми базангизда, каламушдай ивирсиб? Эртага дам олиш куни довонга чиқайлик. Ўша ердаги ресторанда ошнам бор, қимиз топиб беради. Окей? Бнр ишрат қилайлик, онасини... бу ёғи текинга қолган-ку!

Холхўжа бу кайфиятга мослашмай, «бўпти», деб қўяқолди. Унинг учун довонда, дам олиш куни дегандан бошқа гаплар маъносиз эди, қулоғига кирмади. Давонда... ўзи чақириб қолгани чакки бўлмади, ҳали омад Холни тарк этмайдиганга ўхшайди.

Ҳали режаси йўқ, аммо Очилнинг ҳовлиқма товуши қулоғида янграр эди. Шанғилламай ўл, тирик қолишимни билсам, мен аҳмоқ, сени ўлимдан қутқарармидим? Бу юришинг учун мендан қарздорсан. Қарзни олиш ҳам, бериш ҳам... гуноҳ эмас.

Кўча хандон, хона гирён бўлиб қолди, Холхўжа. Кечаси уйқу қочиб, мияси қизиб кетади. Тўхта-чи, каламушдай ивирсиб, дедими? Ҳазилинг ёқангдан олгур. Нимага «каламуш?»

У ўрнидан туриб ўтирди. Фувиллаган бошини кафтлари орасига олди. Тўхта, Хол, ҳовлиқма. Шошган ишга шайтон оралайди. Каламуш... ўз оғзидан чиқди. Буни Холхўжа ўйлаб топгани йўқ. Унинг ўрнида бўлса, ҳар қандай киши...

Холхўжа қилмоқчи бўлган ишидан ҳам кўра ўзини оқлашни ўйлар, тасалли қидирар эди. Очил ҳам жим турмас, ахир. Бостириб бормасанг — босилиб кетасан.

Шоша-пиша кийиниб, борадиган жойини ҳали, ўзи ҳам билмай, ташқарига чиқди. Тонг қоронғуси, олашовур ёмғир ёғар эди. Ишхонаси томон юрди. Одатдаги йўли, лекин ҳозир — бемаҳалда уни бир қутқу етаклаб борар эди. Базанинг дарвозасини очиб, озиқ-овқат сақланадиган ертўлага тушди. Тун бўйи димланган ачимсиқ ва хуш ислар, омихта, унга таниш муҳит... Аммо у кирибоқ курсига ўтирди, секин юриб келган бўлса ҳам нафаси тез эди. Нима қилипти ўзи?.. «Ҳа, олмоқнинг бермоғи бор, емоқнинг — қусмоғи... Барибир, оғриқ тишнинг давоси — омбур».

Яна бир нималарни шивирлади-ю, туриб зах бурчакка борди. Бу ерда каламушларни йўқотиш учун сақлаб қўйилган кучалами, маргимушми бор эди. Шиша банкада, оғзи маҳкам боғлиқ кичкина целлофан халтачалар, ҳар бирида бир чимдим бир чимдимдан кумуш-ранг кукун... Холхўжа қарахт бир ҳолатда, титроқ қўли билан бирини олди-да, қоронғида атрофга ўғринча аланглаб қўйиб, чўнтагига тикди...

Довон манзараси сўлим... Атрофни қуршаган қорли тоғлар дурбиндагидай яқин кўринади, ёнбағирларда ўсган яккам-дуккам арчаларни бир-бир санаса бўлади. Осмон денгиздай тиниқ, зангори рангда, ҳаво сийрак, нафас енгил. Тансиқбоев машхур суратларини шу ерда ўтириб чизган бўлсамиккин...

Ресторан учун жой танлаган одамга ҳам қойил қолиш керак. Ана, Очил ундан ўз уйидан чиққандай тиржайиб чиқиб келди. Гўё у билан бирга чиқиб келгандай, таом ҳиди аралаш хушбўй тутун чулғанди. Сўрилардан нарида ўчоқ, дошқозонлар. Қўрада кўмир билан саксовул қўр олган эди.

Кўришишгач, Очил меҳмонни ресторан ичкарасидаги хосхоналардан бирига бошлади.

— Айтиб қўяй, ичмаймиз, рулдаман,— деди Холхўжа.

— Ҳа, афсус... Ичсак, ўзимниқидан олиб келардим...

— Қўйинг, қуйқа чағирингизни кўргани кўзим йўқ, шундай ширин ҳаво туриб... қаранг, кайф қилипти! Ана, кабоблар ҳам юришибди,— деди Холхўжа ёнбағирларда оқ булутдай силжиётган қўй подаларига кўз ташлаб.

— Ҳа, асли тандир кабобга уриниш керак экан-у... Ана, арча ҳам кўп... Лекин жигар қовурадиган бўлдик, тансиқроқ, қарши эмасмисиз? Қимиз билан додлаб кўришади.

— Нимасини айтасиз!

Дастурхон тузалди. Очилнинг таиши икки графинда қимиз, косалар келтириб қўйди. Деразадан тоғ манзараси кўриниб турар, илҳомбахш жой эди... «Омон қолганимизга!» деди Очил косаларга қимиз кўпиртириб қуяркан. Икки коса ичишгандан кейин жигар кабобнинг ҳиди

иштаҳаларни қитиқлай бошлади.

— Қимиз яхши пишибди,— деди Холхўжа,— келгуси сафар бизнинг чорбоғда ўтиришамиз. Манзараси бундан қолишмайди. У домларинг нима бўлди?

— Аварийни бўлиб ётибди. Бузиб ташлайди шекилли. Бизларга яхши жой берган, кўрсатаман, энди қиёматлимиз-ку. Олинг.

Ер тагида ётган кунларини негадир хотирлашмади. «Ёдингиздами», «Эсингиздадир...» қилиб бир икки бошлашди-ю, қимизнинг кайфи меъёрида эди шекилли, унча «ичкари»га киришмади. Гуноҳу тавба-тазарруларга «яқинлашганлари» ҳам йўқ. Иккаласи ҳам, қаёқдаги гаплардан нари ўтишмади. Кабоб келганида эса, қимизбоп хамир овқатлар, зиранинг ҳидли-ҳидсиз турлари, саксовулнинг нега тутунсиз ёниши сингари аҳамиятсиз мавзулардаги қуралаш гап у ёқдан кириб бу ёқдан чиқиб турди. Графинлар яна тўлдириб келинди, совиган сихлар янгиланди.

Бир вақт, янги кабоб дастаси келганда Очил шартта ўрнидан туриб, дераза томонга бақирди:

— Ҳой, хом-ку, бу!—деди сўкиниб. Қейин кабоб сихларини дастаси билан кўтариб чиқиб кетди. Холхўжа «кайфи ошибди» деган ўй билан жилмайиб, орқасидан қараб қолди. Худди шу пайт Очилнинг лим тўла косасига кўзи тушиб, бадани жимирлаб кетди.

...Борган сари хавфли бўлади бу — Илон юз йил яшаса аждаҳо бўларкан... Ҳозир чиқиб кетганини ўзининг навбатдаги омади деб билган Холхўжа бўшашди-да, ташқаридаги машамага бир зум қулоқ тутгач, целлофан тугунчадагини қимизга аталаб ташлади. Сақлансанг сақланасан, сақланмасанг ўтга қоқланасан...

Очил анча ҳаяллаб, кейин исқирт халатли кабобпаз билан бирга керилиб кириб келди. Чойнон, шакароб, қимиз, бошқа немъатлар сочилиб ётган дастурхонга хуш бўй таратиб иссиқ кабоб келди.

— Мана бу бошқа гап!—деди Очил қайноқ жигардан олиб. Кабобпаз бўш сихларни йиғиштириб чиқиб кетганидан кейин, Холхўжага кўзи тушди.

— Ҳа? Рангингиз ўчган?

— Ҳаво элитган сизни, ҳавоси зўр-да! Қарши олинг, чораси шу.

Олдидаги қимизни даст кўтариб, оғзини артди-ю овқатга урди ўзини.

— Бу ернинг ҳавосига ўрганиш керак. Баландлик-да. Ҳаво сийрак. Лекин фойдали.

— Йўқ... манга бўлмади,— деди Холхўжа,— маза қочяпти.

Унинг оқарган рангига қараб, Очил ишонди. Чиндан ҳам ёқмади бу хунасага, жўнаса тезроқ жўнатиб қўяқолиш керак, қуёш ҳам оғди.

Улар турдилар. бчил меҳмонни машинагача кузатиб чиқди.

— Эҳтиёт бўлинг, йўл қия. Яна учрашамиз худо хоҳласа.

— Раҳмат, яхши ўтирдик,— деди Холхўжа, эшикни очиб. «Энди Азроил билан учрашасан» деди ичида. Тезроқ жўнаб қолиши керак эди, газ берди. Салим сўпоқнинг тортғи зўр чиқди, неча вақтдан бери панд бермай физиллатиб юрибди, мана. Чў, жонивор!

Бекордан бекорга вужуди музлаб, қўли қалтираб кетаётган Холхўжа бу довонни тезроқ унутишга, ўзига далда беришга уринар эди. Чў, жонивор! «Газ-24» бирпасда арчали қояга етиб келди, бу ёғига йўл кескин пастлаб кетар эди.

Унинг қўллари ҳамон қалтирайди. Миясида ҳам худди қовоқ ари ғужғон ўйнайди... Қизиқ... қанчада таъсир қиларкин? Кейинроқ... Каламушни кучала еган жойидан анча нарига бориб тиришиб қолганини ўз кўзи билан кўрган. Холхўжа икки бармоғи билан пешо-насини сиқиб, бошини силтаб ташлади: шуларни ўйламасликнинг иложи йўқмикин? Иложи... Иложи... бу... бу қанақаси?! Тормоз бўшаб қоптими?!

Тормознинг педали худди синган қўлдай шилқ-шилқ бориб-келар, ушламас эди. Бу нимаси, ҳалигина... Машина қияликдан физиллаб кетиб борарди. Тезлик 160 га етди. Холхўжанинг қалтироғи ҳам тинди, бутун эс-ҳуши, асаблари, вужуди бир тугунга тугилгандай, ўй-хаёли —

омон қолиш! Чапда тикка қоятош, ўнг ёқ — жарлик. Рўпарадан тепага чиқиб келаётган машина-ларнинг бири «хуркиб» ўзини четга олар, баъзилари қўрққанидан фараларини ёқиб, узун сигнал бериб қолишар эди. Тезлик кўрсаткичи қизил чизикдан ўтди. Холхўжа кўзини йўлдан олишга қўрқар эди. Бу кетишда қаерга бориб урилади... урилиш... йўқ, портлаб кул бўлади. Ажабо, бу ҳолатда мияси ҳам худди учиб кетаётган машинадай ишлаб турибди. Хаёлига бир фнкр келди: бу аблаҳ Очилнинг иши! Довонга атай чақири-ши ҳам бежиз эмас. Ҳали баҳона топиб ташқарига чиқиб кетганида... анча ҳаяллаб қолганидан кўнглига бир шубҳа ораловди-я... Ҳа, ифлос. Тўхтаб тур, ўзинг ҳам узоққа бормай тарашадай қотасан!

Машина нишабга қараб ўқдай учиб борар, Холхўжа энди тақдирга тан бериб, ўзини йўқота бошлаган эди. Шалаббо тер босди, бўшашди, нима қилишини билмайди. Очил газандага ўхшаш тажрибали шофёр бўлганида-ку, бир чорасини топарди. Қўлидан дармон кетди. Рўпарадан яна машиналар чиқиб келяпти. Ёнидан лип-лип ўтишади. Шофёрлар ваҳимада нималарнидир бақириб қолишади. Бири машинасини орқага қайтарди шекилли. Холхўжа кўзгуда унга қарайман деб, йўлдаги чоғроққнна тошни кўрмай қолди. Тош елиб келаётган машинанинг орқа филдирагини жиндак кўтариши билан... кабина шифтига боши билан урилган Холхўжанинг зеҳнида машинанинг чархпалак бўлиб жарга учгани чақнади-ю, сўнди. Шундан кейин учиб ҳам, тарақ-туруқ урилишлар ҳам йўқ, ҳамма нарса шундай секинладики... Холхўжанинг ўзи ҳам ҳавода соядай аста сузиб бориб, тубсиз қоронғиликда гўё эриб ғойиб бўлди.

У ҳушига келиши билан ақли тиниқиб, ҳамма воқеалар бирданига кўз ўнгидан ўтди: доvon, Очил, тормоз, учиб кетаётган машинанинг чархпалак бўлиб жарга ағдарилиши... Аммо кўзини очса — зимзиё. Тун, қоқ ярим тун... Ё тун эмас, кўздан қолдимми? Ундай деса, кўзи эмас, қайтага боши... Боши қулоғи аралаш бутунлай чирмаб ташланган, йод хиди анқиб турибди. Холхўжа касалхонада ётганини бу гал дарҳол тушунди. Демак, яна тирик. Лекин оёқ-қўлини қимирлатишга юрак дов бермасдн: кесиб ташлаган бўлса-я. Бармоқларини аста қимирлатиб кўрди, аммо оёқ... Бош кўтариб қарашга юрак бетламади.

Эшик ғийқ этиб, хонага қия шуъла тушди. Ҳамшира кириб, деразанинг оғир пардаларини суриб қўйди.

— Ҳа, қаҳрамон!—деди у. Овози ёқимтой экан.

— Қачон... олиб келишди?

— Утган куни.— Кампир кўрпа-ёстиқни чаққон-чаққон тузатиб, уёқ-буёқни йиғиштираркан, ўз боласига гапираётгандай ялинарди: — Энди кетиб қолмагин, болам. Мана жойинг яхши, қўшниларинг беозор. Кеча икки марта ҳушингга келдингу одам танимасдан яна... Мана, ҳозир овқатлантираман, дори бераман. Катта дўхтир келади. Мана бу матоларингни бошқатдан боғлайди. Биламан, оғрийди, бир бақирасан, икки бақирасан, кейин тузалиб кетасан-да, болам. Кўп кўрганмиз, бизга ҳам осон тутма, бари мана шу ичкилик тушмагурнинг касофатидан.. . Худойим-эй, ёш-ёш болалар...

Кампир меҳрибону жуда эзма экан. Унинг гапига қараганда, Холхўжанинг қонидан ҳам алкоголь асари топилибди, шундан кейин, албатта, машинасини текширишмаган ҳам. Холхўжа кампирнинг бу хабарини эшитгандан кейин, бошқа жаврашларига қулоқ солмай қўйди. Оббо, Очил мараз-эй, шу жойда ҳам Холхўжадан айёрроқ чиқди: майда-чуйдагача ҳисобга олибди. Лекин қора нияти билан кетди—ундан нари. Итнинг тилаги қабул бўлганда осмондан суяк ёғарди. Ит! Ётдан ёруғлик, итдан — чоруғлик чиқмас. Сени ўлимдан қутқазган ким эди, ит! Кўр бўл-ношукр бўлма!

Холхўжа соғайиб чиқиб кетишга астойдил қасд қил-ди. Энди Очил йўқ (унинг кўп ўтмай каламушдай тиришиб қотганига амин), жин кўзачага қайта қамалди. Шунинг учун у оғриқларга тишини тишга босиб чидаш берди. Тушларида ўзини қиялаб учиб кетаётган машинада кўриб, бақириб уйғонар, ярасини бехос уриб олиб, узоқ сиқтанар, азобли муолажалардан кейин ором топиб узоқ ухлар, кечалари тахтакачга тортиб осиб қўйилган оёғига қараб хаёл сурарди: мана, энди яшайди у! Шу вақтгача ўтган бетайин умр умрми? Энди уни таъқиб қилиб, орқасидан

юрадиган ўлим қўланкаси йўқ, ичидаги сир ичида, уни сиртга чиқарадиган аҳмоқ Холхўжа ўлди. Аварияда ўлди. Ертўлада кўмилиб кетди. Бу ётган бутунлай бошқа, дорилбақонинг остонасидан икки марта қайтиб, эс-ҳушини йиғиб, олган одам бу, ҳа. Бундай кайфият унинг тезроқ тузалиб кетишига ёрдам берди, албатта. Икки ҳафта деганда унга қўлтиқтаёқ бердилар. Ҳамшира кампирнинг «қаҳрамон-қаҳрамон» деб эркалашлари ҳам далда бўлиб, ҳақкалаганча йўлакка, ҳатто ҳовлига ҳам чиқадиган бўлди.

Касалхона катта. Дарахтзор ҳовлини қуршаб олган корпусларнинг ҳар бири ўз номи билан: Холхўжа ётган жой ортопедия бўлими деб аталади, рўпарада — кардиология, ўнгда — неврология, ҳов нариги сарғиш корпус — токсикология бўлими. Асфальт йўлкаларнинг икки ёнида гулзорлар, яшил ўриндиқлар, қисқаси, беморлар учун сўлим сайргоҳ.

Бугун Холхўжа шу йўлкалардан бирида қўлтиқтаёқ билан юришни машқ қилиб кетаётса, заъфарондай сарғиш ўша корпус томондан букчайганроқ, ранги заҳил бир одам яқинлашиб келаверди. Орада етти-саккиз қадам қолганда довулга дуч келгандай секинлади, сурранг пижама энгини кўзига соябон қилди; Холхўжа ҳам тўхтаб, таёғига суяниб қолди.

Бир хил беморлик жомаси кийган бу икки киши, икки шумшук — ит-мушук, бу дунёда бир-бирларини кўрмаслик учун қолган умрларини беришга тайёр эдилар. Олдинга бир қадам қўймай, тикилиб қолишди. Узоқ жуда узоқ тикилишди. «Ё раб, сен ҳам қайтдингми, сен ҳам тирикмисан?» деган хитоб бор эди иккала-сининг ҳам кўзларида. «Бўлмаса, ертўладаги гапни овоза қилишни энди кўр!» дер эди иккаласи ҳам ичида. Ва ҳамон тикилишар эди.

Ҳа, у ҳам тирик, бу ҳам тирик. Энди, то охиратгача улар бир-бирларини таъқиб қиладилар. Яна олдинда умр, яна ҳаёт, яна гуноҳ, яна жиноятлар... Азобли йўлни барибир босиб ўтиш керак. Фанода ҳам, Бақода ҳам. Худованд бир инсонга икки дунёни бериб қўйибди. Аммо иймонни бой берганга иккаласи ҳам ҳаром экан...

КЎК ТОШ

Мен тошман, кўк тош. Отим — Яшм. Ўн минг йиллардан бери кўрмаган томошам қолмади. Биров бошига кўтаради, биров сиртимга миниб ўтиради, биров тўрига қўяди, биров — гўрига. Юрмаган йўлим, кўрмаган элим йўқ. Бир Ер юзининг қайси бир нуқтасида ётсам, менга-ку барибир, лекин одамларга ҳайронман, тоғу тош демай, дарёми-денгиз демай, дам дунёнинг у чеккасига, дам бу чеккасига судраганлари-судраган мени. Чиройли эканман, асил эканман, шаффоф эканман, хўш, келиб томоша қилавер. Йўқ-да, меники бўлсин. Шу «Сеники-меники» деган фақат одамда бўлади, назаримда — уруш-жанжали ҳам, қирғини ҳам шундан, ўлими ҳам, кулфати ҳам.

Тағин, бунинг гуноҳини ўзларидан соқит қилиш учун, менинг тўғримда мудҳиш афсоналар тўқишганини айтмайсизми!

Кейинги бир неча минг йил давомида-ку Чин-Мочиннинг ҳашаматли саройларини безаб, анча тинч ўтирдим. У хоқоннинг, қасридан бу хоқоннинг саройига сурғалиб анча сайқаллашиб қолган бўлсам ҳам, бус-бутун эдим, биров жон бергани ҳам йўқ мени деб. Аммо, мана энди, Чингиз дегани келаётганмиш туман-туман лашкари билан дала даштни дуду тўзонга чулғаб. Мени деб келаётганмиш. Мен керак бўлсам, мана турибманку, кел, ол. Нима қиласан бутун бир мулкатни ўтга тутиб, шаҳарларни кўкка совуриб, лак-лак лашкарни қириб, беғуноҳ элатларни қон-қора қақшатиб! Ёраб!!!

Айтдим-ку, дунёнинг қайси чеккасида ётсам — менга барибир, деб. Мана энди, тағин судраб кетишяпти. Чин-Мочинда мени муқаддас ҳисоблар эдилар, мана энди тинчлигим бузилди, мени деб юзта от, уч юзта навкар овора. Кўп ўтмай, қумда судрайдиган ёғоч ча-нага тушдим. Чунки устига хода қўйиб мени лўкиллашиб олиб кетаётан тўртта фил кеча кечаси ўлиб қолди. Чўлга ярамас эканда жониворлар. Кейин тўртта туя ўркачига жойлаб кўришди, бўлмади, сирғалиб тушиб қумга юмаладим. Олтита навкарни босиб қолдим, ерга чалпақдай ёпишиб жон беришдн шўринг қурғурлар. Бу воқеадан кейин хоқоннинг ўзи яна тўрттасини эҳтиётсизлиги учун қамчилаб ўлдирди. Энди мана «чана» даман. Эй, азиз жонини аямаган одамлар-эй... Менга-ку, минг йил чўт эмас, бу гумроҳларнинг умри ахир бир нафас. Ўйлаб кўрса-чи, қадрига етса-чи!

Мени жойимдан қўзғабганнинг ўзи бир фалокатга дучор бўлади. Бу афсонани, ҳали айтганимдай, одамларнинг ўзлари тўқиб чиқарган, ўзлари шунга ишонишади ҳам. Асли ўзи шундай, шекилли-да, неча марта синаганман, ўзим ҳам ишониб қолдим афсонага. Қўл теккизишса хавотирланиб тураман. Лекин одамлар... ҳамон жойимда тинч қўйишмайди-да.

Ҳалиги Чингиз дегани ҳам мана мени не азоб билан олнб келдию, ўзи, ўша афсонада айтилганидай, бекордан-бекор шамоллаб, тўсатдан қазо қилди. Менинг Чин-Мочиндан Мовароуннаҳрга кўчиб олганим қолди.

Бу ернинг хўжайини ҳам, унинг оти Чиғатой эди, нафимни кўриб-кўрмай ўлиб кетди. Одамлар буни ҳам менинг касофатимга йўйишди, албатта.

Инсон ўтмишдан сабоқ олмас экан-да. Уша Чиғатойнинг невараси яна менга қўл уриб, Нахшабда тахт қилиб устимга миниб ўтирди. Э... бунга ҳам ёрлақгани йўқ. Очиғи, гап менинг ҳақимдаги афсонада эмас, ҳаммаси одамларнинг очкўзлигидан. Ахир, Чин-Мочин хоқонлари мени қайтиб олиб кетиш учун не-не хийла найранглар ишлатишмади, не-не пораю бойликлар ваъда қилишмади, орадаги сотқинлик хиёнатлар ғойиб бўлган, ўлиб кетган не-не одамлар.

Ахири, меники бўлғуси хўжайиним улуғ Темур барига чек қўйди, очкўз урушқоқларнинг нафсини тийиб, бошини қўшиб, бир тож остига жипслаштирди. Бу машғулотлар билан бўлиб, у зот менинг тақдиримни жилла кўздан қочирдилар. Аммо бир донишманд набиралари қадримга етди. Мени топиб, пойтахтга кўчириш учун махсус йўл солдирди. Шикаст етмасин, деган-да. Кешдан Самарқандгача дастлаб мен юрган ўша текис йўл ҳали ҳам бор, балки кўргандирсиз.

Донишманд мени буюк бобосининг қабрига қўйдир-ди. Мангулик тоза ҳусним шу зотнинг

абадий шуҳратига монанд эди, бир неча юз йил одамларга шу фикрни эслатиб, тинч ётдим. Афсус, улуғлар ўлар экану, одамларнинг баднафслиги ўлмас экан. Ўзини жаҳонгир ҳисоблаган ёвқур ҳукмдор Нодиршоҳ яна менга кўз тикди. Самарқанднинг бошқа ганжиналари билан бирга мени ҳам Машҳадга кўчириб олиб кетишни буюрди. Улуғ зот қабридан кўпориб... Аммо ўз амри ўз кўнглига гулгула солди, менинг ҳақимдаги мудҳиш афсона ёдига тушиб, ҳукмдор суст кетди. Қўрқоқ юрагига тасалли қидириб, улуғ Темур хотирасига фотиҳалар ўқитиб, мени пойтахт қасрида муқаддас тош деб эълон қилишга ваъда бериб, ўз дилини овутди. Бироқ у, барибир, қўрқоқ бир ўғри эди. Дилидаги ҳадик ҳаловатини олди. Авлиёларнинг арвоҳлари, оҳ соҳибқироннинг кўпорилган қабри, мақбара вайроналари тушларига кириб, баданини совуқ тер босиб уйғониб кетарди. Қўрқувдан телба бўлишига сал қолганда ахири мени Самарқандга қайтариб, ўрнимга қўйишга фармон берди. Яна сафар, яна судра-судра, Йўл азобидан дарз кетган куним, Нодиршоҳни ўз одамлари сўйиб қўйибди, деган гап тарқалди. Буни ҳам одамлар, ноилож, менинг касофатимдан кўрдилар.

Шундан кейин қабр тепасида яна бир неча аср тинч қўйишди. Сағанада ястаниб ётиб мен учун янгилик эмас, ётавердим. Мақбара муҳташам, ҳамиша гавжум, тўда-тўда бўлиб дунёнинг ҳар чеккасидан келиб зиёрат қилишади. Мундоқ бўпти-да, келиб кўриш мумкин бўлгандан кейин, сеники-меники қилиб талашиш, кўпориш, бузиш, урушиш на ҳожат! Юқорида айтдим-ку. Ер юзининг қайси нуқтасида ётиш менинг учун барибир, деб.

Шундай қилиб, одамларга эс кирибди, деб бамайлихотир ётсам, э-воҳ, надоматлар бўлсинки... Бир куни яна келиб қолишди. Бу сафар улар кўпчилик эди, на афсонага, на қисматга, на худога, на арвоҳга ишонадиган одамлар. Келишди-ю, бисмиллосиз, қўлларига мирсангу чўкич олишди.

Улар ҳали... эртасига жаҳон бўйлаб қонли қнрғин бошланишини, тўрт йил давомида эллик миллиондан ортиқ инсон ер тишлашини билишмас эди.

Бу 1941 йилнинг 21 июни эди-да. Ҳали тарихнинг энг фожиали тонги отмаган эди.

ЖИННИ

Саидумарни олти-етти йилдан бери кўрганим йўқ эди. Кабобхонада бир ярим соатча ўтириб, мириқиб гаплашдик. Мактабдошлардан бири қизини узатибди, бирининг ўғли аскардан қайтибди, фалончи бобо, жойи жаннатдан бўлгур, ўтган йили кузда том босиб қазо қилибди, фалончи келинойи бўлса икки боласининг устига... Ишқилиб, бир дунё хабар, нақ бориб келгандай бўлдим қишлоққа. Яхши-ёмон танишлар қатори, Ҳалим домлани сўраб қолдим.

– ... Домла чатоқ...— деди Саидумар кабоб чакнаб туриб.

– Ҳа, нима, касалми?

– Ундан баттар.

– Йўғ-э, нима... қамоқдами?

– Йўқ... кошкийди.

Гарангсиз, Саидумарга тикилиб қолдим. Ҳалим домла энг яхши муаллимимиз эди, ижтимоиятдан. Кўз ўнгимга келтирдик: энди саксонларга боргандир, нима бўлиши мумкин?

– Тирикми, ишқилиб домла, гапирсанг-чи, мужмал қилмай!— деди тоқатсизланиб.

– Кирди-чиқди бўлиб қолган домла,— деди Саидумар, кўрсаткич бармоғини чаккасига бигиз қилиб.

— Қўйсанг-чи... жинними?

У ғамгин бош ирғади.

Мен жиддий қабул қилмадим бу гапни, ишонмадим очиғи. Бунга ишониш қийин, ниҳоятда эсли, соғлом, эқтиёткор одам эди. Ҳайтовур... қариганда нималар бўлмайди.

– Нимадан иборат... жиннилиги? Нималар қилади?

– Нима қиларди... ғирт, шўринг қурғур.

– Йўқ, менга қара, аниқроқ гапир, балки тушунмагандирсанлар уни... Ахир, улар...—«улар» дедиму, дом-лагН хиёнат қилаётгандек ўзимдан ғазабланиб, анчагача асабийлашиб жим ўтирдим. Руҳий касаллар ҳақида ўқиганларим ёдимга тушди:— ҳар хил бўлишади: бири Наполеонман, деб даъво қилади, бири...

– Ҳа, ҳа, бунинг ҳам даъвоси зўр — ёзувчиман, дейди. Ёзгани-ёзган.

– Нимани ёзади?

– Ҳар балони, жиннининг гапи-да, нима бўларди, қалин-қалин дафтарларни тўлғизиб ташлаган.

– Ўзинг ўқиб кўрдингми?

– Кўрдим-да.

– Хўш?

– Масалан, қарға ҳақида... велосипед ҳақида...

– Нима дебди... қарға ҳақида?

Саидумар кулиб юборди:

– Қарға... тумшуғи фалон сантиметр. Кузда жанубдан учиб келади, Қаноти... э, қўйинг-чи, ҳамма билади-ган шундай гапларни дафтар-дафтар қилиб... жинни-нинг иши-да.

– Велосипед-чи?

– Эгари уч бурчак, иккита ғилдираги бўлади. Резинкадан. Резинка эса... ҳай, жинни бўлса ҳам биладивей: Масалан, сен резинканинг нимадан бўлишини биласанми? Йўқ, у билади. Ғафур Ғулом ҳазиллашарди: фалончи ширингина жинни бўпти, деб. Бу ҳам эслигина жинни бўлган.— Саидумар лабларини артиб, селкиллаб кулди.— Кўринишдан бинойидай, қилган ишлари бўлса... Ахир, ўрик ҳақида бутун бир дафтар-а! Ўзимизнинг оддий ўрик ҳақида. Довчалигида болалар талашиб ейдн эмиш. Июнь бошида пишади, ичида данаги бор, чакнаб мағзини ейилади, мағзида ёғ бор. Қуритиб, туршак қилиш. Ҳоказо. Ким билмайди буни! Кимга керак, айтинг! Балки, чукчалар, эскимослар учундир!— яна тебраниб кулди Саидумар.— Қисқаси... домла бечора чатоқ.

Турдик. Саидумарнинг домламиз аҳволига бепарволиги менга ёқмади. Шунақа ҳам бўладими! «Ишқилиб» «қисқаси»... Масхараомуз гаплар. Шундай фожеа- ҳақида-я!

Йўқ, мен домлани бориб кўришим керак. Эртасигаёқ қишлоққа жўнадим.

Ҳалим домланинг ҳовлисида деярли ҳеч нарса ўзгармабди. Чойхонадай кенг айвон. Уй орқаси молқўра, сувсизликдан қуриб ётган ўрикзор. Биз болалигимизда домлага қарашиб, томга ғўзапоя ғарамлар, чипта қопга тезак қоплаб, ўчоқ бошидаги бостирмага ғамлаб қўяр эдик. Шунча йил ўтишига қарамай, ҳали ҳам ҳаммаси ўша-ўша. Ҳалим домла бўлса сира қаримабди, ажабо, саксондан ошган одам... юзлари қип-қизил, ўзи жонсарак, серҳаракат... Тавба дейишим керак, калламга бир фикр келди: телбанинг мияси ишламайди-да, нимага ҳам қарисин: демак, Саидумарнинг гапида жон...

Домла мени жуда хурсандчилик билан кутиб олди, қаёққа ўтқизишни билмайди: «ёзувчи ўғлим... ёзувчи иним!..» Назаримда, шошиб ҳам қолди. Мен ўз ўйимдан хижолатману, лекин домлани ҳамон зимдан кузатаман...

Йўқ, домла туппа-тузук гаплар гапираяпти. Бола-чақаларимни суриштирди, ёзганларимни ўқиб турар экан — хурсандчилигини айтди. Мен эса, ўз шубҳаларимда ўзимни ноқулай сезиб, гапимни йўқотиб ўтирибману, ҳамон синамоқ бўлиб, савол қидираман: нима десам нима деркан? Унга ўзим жинни бўлиб кўринмасам эдим.

Домла камтаргина дастурхон тузади, мен бир вақтлардагидай, унга қарашган бўлдим — бу уйда ҳамма нарсанинг жойини билар эдим. Айвоннинг поли — ер, бўйра устида наमत ташланган, хонтахта ёнида зски кўрпача, шу ерда ўтириб бир пиёла чой ичдик.

– Домла, сиз ҳам... ёзар эмишсиз, деб эшитдим.

– Ҳа, бизнинг ёзишлар энди...— деб камтарона жилмайди,— бизнинг ёзишлар бошқача. Кўп ёзаман, аммо-лекпн. Ана...

Домла китоб жавони қатидаги токчани кўрсатди. У ерда ўнлаб қалин дафтарлар тахлағлиқ эди. Саидумарнинг гапи ёдимга тушди: «Ёзгани-ёзган. Қалин-қалин дафтарларни тўлғазиб ташлаган... Ақллигина жинни....»

– Бир кўрсам майлими?— дедим чойдан кейин ўрнимдан туриб.

– Сен албатта кўришинг керак,— деди домла, назаримда, қувониб кетди. «Ёзганларини ҳеч ким сўраб ўқимаса керак-да», деб ўйладим ичимда.

Дафтарлардан бирини олиб варақладим. Чиндан ҳам, ҳамма саҳифалар тўлатиб, ҳафсала билан ёзилган эди. Бошқа дафтарларни ҳам олиб, очиб кўрдим, улар ҳам шундай. Тиғиз, пухта ёзув билан тўла.

– Буларнинг ҳаммаси... битта асар бўладими?

– Битта китоб... бўлиши керак. «Эзгу китоб».

– «Эзгу китоб?» Номи шунақами?

– Ҳа, ҳозирча, тахминан. Аммо, билиб қўй, бу адабий асар эмас. Асло! Бадийликка даъво қиладиган жинни эмасман.

Баданим жимирлаб кетди: наҳотки, ўзи ҳам тушунса? «Эзгу китоб» эмиш... Эзгу китоблар ёзилиб бўлган, улар асрлардан буён яшаб келаяпти. Буни тушунмайдиган одам...

Дастлаб биринчи дафтардаги сарлавҳаларга кўзим тушди: «Зиғир», «Паровоз», «Даллол», «Чумчуқ», «Безак», «Носвой»... И-е, бири тоғдан, бири боғдан-ку? Домлага қараб кўйдим. Қарашимда қандайдир шубҳани пайқади, шекилли, зўр бериб тушунтира бошлади:

– Бу мавзулар кейин соҳасига қараб, алфавити билан тартибга солинади: табиат, техника, ижтимоиёт, сиёсат, ашёлар, жисмлар, мавҳум тушунчалар...

– Луғатми? Луғатлар, қомуслар бор-ку? Домла ўйчан жилмайди.

– Сен ҳам мени барча луғату қомусларни қайта ёзиб чиқишга аҳд қилган жинни экан, деб ўйлаётган бўлмагин тағин, ёзувчи иним... Бу китобда нарсаларнинг, ашёларнинг, ҳайвонларнинг оддий ва батафсил таърифлари бўлади.

Кўриб турибман... Мана, арава. Мана, қурбақа... унга ярим дафтар таъриф. Ҳақиқатан ҳам

оддий...

– Ҳатто жўн.

– Ҳа... Ҳам кенг таъриф. Кечирасиз, сизни жинни деб ўйлаш хаёлимга ҳам келгани йўқ. Бу — узоқ авлодлар учун бўлса керак, ҳойнаҳой?

– Узоқ, жуда узоқ авлодлар учун,— деди домла тетикланиб.— Узр, мен сени баъзиларга ўхшатмоқчи эмас эдим, қайтага мени тушунишинга аминман. Биласан, дунёда ҳеч нарса абадий эмас. Фақат сўз, ёзув узоқ яшайди... Сўз, ёзув бўлмаганда биз; масалан, қадим дунё қиёфаси ҳақида тасаввурга ҳам эга бўлмасдик.

– Қадим юнон эпослари...

– Баракалла!

– Лекин, домла... Мана, чунончи, эшак... Унга ярим дафтар бағишлабсиз...

Ҳалим домла жилмайиб, нималарнидир эслади чоғи, дам ўтиб, давом этди:

– Буни... Хрущев даврида, ёдингдами, бу жониворларга қирон келиб... ҳамма қўрасидан даштга, саҳрога ҳайдавориб, жуда хор қилишганди. Уша кунлари ёзганман. Биласанми, иним, ер юзида мамонтлар яшаган вақтда бир сенга ўхшаган азамат қаламкаш ҳафсала қилиб, уларнинг таърифини қоғозга туширганда эди...

– У замонлар қоғоз, ёзув бўлмаган-да.

– Ҳозир эса бор! Мамонт таърифи ёзилмагани учун ҳозир олимлар унинг бир суяги топилса катта китоб ёзишяпти. Ўз тахминлари учун фан доктори унвонни олишяпти. Иложи бор экан, дунёда авлодлар учун ҳар нарсанинг таърифи қолиши керак, деб ўйлайман. Мана ҳозирги ёшларнинг ҳаммаси ҳам Қўқон араванинг қандай бўлганлигини билавермайди. Минг йил ўтиб, ҳозирги «Жигули»нинг қандайлигини ким биларкан, айтоласанми?

– Ҳа, минг йилда кўп нарса ўзгаради, кўп нарса изсиз йўқолиб кўп янгиликлар...

– Минг йилни айтасан, ёзувчи иним. Мана «Қорақалпоқ қиссаси» деган китобинг бор-а?

– Ҳа.

– Ўшани ёзганинга неча йил бўлди?

– 25-30 йил бўлгандир.

– Ана! Унда сен Мўйноқ кўчаларида туриб денгиз, тўлқинлари, чағалай галалари, теплоход гудоклари ҳақида гапирасан. Қўнғиротдан бошланган қамишзорлар, туташ кўллар, жингил чакалаклар, тўқайлардан ўтадиган кеча йўллари ҳақида ёзасан. Шу кунда Қўнғирот, Мўйноқ болалари юз километр нарида денгиз, ҳатто денгиз ҳам эмас, шўр ботқоқлар борлигини эшитибгина биладилар! Қиссангни ўқиб ҳайрон бўладилар. Баъзан арзимаган бир нарсанинг таърифи бутун бир тарихий-маданий қатламни қайта очиш учун калит бўлиши мумкин. Магнит лентаси, микротека, компьютер даври ке-лаяпти. Бола «перо» нима деб сўрайди. Ҳоз пати билан доҳиёна китоблар битилган замонлар унинг учун эртак.

– Сизнинг режангизга кўра... бутун борлиқни таърифлаб, чиқиш керак... бу, кечирасиз, эртакдан баттар, утопия-ку, домла?

– Буни жиннилик деб баҳоламаганингга ҳурсандман. Утопия эса, то амалга ошмагунчагина утопия бўлади.

– Буни биздан кейин ҳам кимлардир давом эттирар, демоқчисиз?

– Худди шундай. Энг муҳими — бошлаш. Кейин бориб... балки шу билан махсус шуғулланадиган уюшма, эҳтимол, бутун бир академия пайдо бўлар...

Бунга мен ўзим ҳам қизиқиб қолиб, суҳбатни мароқ билан қувватлай бошладим.

– Домла... Назаримда, бу ишнинг бир қисми бажарилган ҳам, барча тиллардаги сўзликлар, қомуслар... уларни бир жойга тўплаш... ё «Эзгу китоб»га қўшиш, жамлаш...

– Балли!..

– Лекин, домла...— ахир тиллар ҳам бориб-бориб ўзгаради, йўқолиб кетади. «Ўлик тиллар» деган тушунча бор.

– Гап шунда-да...— Ҳалим домла ўйга толди. Умидсиз, асабий... назаримда, сал... жиннироқ

ҳам бўлиб кўринди.— Гап шунда-да... Одамнинг ўзи йўқолиб кетмасдан бурун қилиш керак буни...

1993 йил.

МАКРУҲ

Султон-сўтак тайёрагоҳу поезд бекатлари теварагида кира қилади. Машинасини, «Жигули» деса гўё иккита бўлиб қоладигандек, афсус оҳангида «Жигул» деб атайди. Янгийўлми — чинозлик йўловчи чиқиб қолса, мўмайдек пул ундиради-да, ярим кечада ширакайф бўлиб уйига қайтади.

Тез-тез зарда қилиб онасиникига кетиб қоладиган беззурриёт хотини бор. Ёлғиз қолган тунлари Султон-сўтак сира уйқу ололмай, кечаси билан у ёнбошдан бу ёнбошга ағдарилиб, ағанаб чиқади. Саҳарда эса, энди мижжа қоққанида, Ашурмат сўфининг ингичка овози уйғотворади.

Маҳаллада тунука гаражларнинг орасида қолиб кетган эски мачит бўларди. Унда бола-чақа велосипед, мопеду тепки аравачаларини қулфлаб сақлагувчи эди. Қарияларнинг ҳай-ҳайи билан маҳалла аҳли яқинда шу вайронани тиклаб олди. Юз йиллик чолдеворини худо асраган экан, нозандеккина мезанали мачит бўлди. Маҳаллада савобталаб беданақадам Аширмат сўфи, ҳам топила қолди. Овози ширали, айниқса бомдод азони тунги тинчликни шундоққина кўтариворади. Гўё мезана нақ Султоннинг тепасидаю азон худди қулоғида янграйди. Безор бўлган киракашнинг шайтонлиги тутди. Саҳарлари машинасини қасдма-қасдига «ду-ду»латиб, муаззинга ҳалақит беришга уринадиган бўлди. Ҳар куни азон вақтн уйқусираб гаражга чиқади-да, гудоғшш басма-басчалиб Аширмат сўфининг овозини босиб тушмоқчи бўлади. Гудоғи ҳам азон овозига мос бўлиб чиқарди. Аширмат мезанадан пастга қарайди, макруҳ овсз қаердан, қайси гараждан чиқаётганини билмайди.

Бир кеча яна ўша қилигини қилиб, энди мизғиганида бир турткидан уйғониб кетди. Қараса ҳеч ким йўқ, серзарда хотини ҳам кеча яна кетиб қолган эди. Эснга тушиб, шунинг алаmidан қаттиқ ичиб олганди. Югуриб чиқса гараж ланг очиқ, кайфда қулфлаш ёдидан кўтарилибди. Машина йўқ!

Сўтак чўккалаб олиб, юзини чангаллаганча ўкнрар эди. Бомдодга турган қари-қартанг бармоқ тишлаб, «аттаиг» лаб қолишди.

Нима ҳам қилиш мумкин? Мачиту мезана минг йиллик, «Жигули» эса омонат...

ОМОН ҚОЛГАН ОДАМ

1956 йили эди. Етимхонада бирга ўсган тенгдошларимни учратиб қолдим. Йигирма йилча кўришмаган бўлсак-да, мен у ҳақда анча-мунча гапни эшитиб билар эдим. Ўзим умримда кўп қийинчилик, мушкул вазиятларни бошимдан кечирганман. Лекин менинг кўрган кунимни бунинг кўргиликлари олдида жаннат деса бўларди.

У тарихчи ёш муаллим эди. 1941 йили урушга кетганини биламан, кейин кўп ўтмай, бедарак йўқолганини эшитдим. Урушдан кейин маълум бўлдики, асир тушиб, тўрт йилда концлагер даҳшатларини бошидан кечирибди. Ғалабадан кейин ҳарбий қисмларимиз қутқазганда, оиласига дарак келди: очликдан чалажон бўлган ҳолича госпиталга жойлаштиришган экан. Аммо бир йил ўтар-ўтмай Колимада эмиш, деб эшитдик.

Уша гапга ҳам тўққиз йил бўлди. Демак, жами ўн беш йилча жаҳаннам азобини чекиб омон қолган одам.

Лекин у ҳозир бундай кулфатни кечирган кишига сира ўхшамасди. Қулоч ёзиб кўришганимизда яна ҳам амин бўлдимки, у тоғни урса талқон қиладигандай соғ-лом, бақувват, оқ юзидан кулги чарақлаб турибди.

– Оббо, Фазлиддин-ей...— дедим ўша танишим эканига ишонқирамай. Спортчиларникидай дағал, кенг кафти билан елкамга уриб қўйди. Шунча мудҳиш синовлар қор қилмабди, азаматга. «Биз детдом болалари ҳаммамиз шунақамиз ўзи — дея ғурурланиб қўйдим,— мушкул йиллар қаддимизни буколмай ўтди-кетди, биз эса ўша-ўша тетик!..

– Оббо, сен-ей, юр кетдик!

– Қаёққа?

– Қаёққа бўларди, ҳовлига-да, ўтган қора кунларни эслаб чақ-чақлашамиз, оғайни.

– Йўқ,— деди у.

– Йигирма йилда бир кўришиб-а?

– Йўқ, Қўқон хонлигининг элчиси қабулхонамда кутиб ўлтирибди... Сиз ҳам боринг. Хуросонда вазият оғир...— деди у.

Кўзларимни пирпиратиб, юзига боқсам, ҳазиллашаётган кишига ўхшамайди, жиддий. У-бу гап топгунимча «хайр» деб жўнаб кетди.

– ... Аттанг...— дея шивирлаб, теракка суянганча орқасидан қараб қолавердим.

ТАФТ

Қобулда боғи Бобур деган қадамжо бор. Унинг баланд тўрида шоирнинг қабри сақланган. Оёқ томондаги қари тутни ўша вақтларда ўтқазилган, деб тушунтиришади. Қадамжони иккинчи бор зиёрат қилганим-да ёнимда менга боғлаб қўйилган соқчидан бўлак одам йўқ эди. Унинг оти Маъриф, камбағалгина аскар бола.

Мен бу сафар тутга узоқ тикилиб қолдим. У қариб, йўғон танаси тамоман чириб, ўқ илдизи тупроққа айланган. Лекин бир ёнидаги жиндек ғудур пўстлоқдан озгина шира келиб бир-икки шоҳида яшил барглар ҳали ҳам шивирлашиб турибди. Наҳотки ўша асрлардан бери тирик? Уни ўтқазганлар, балки буюк бобомизни кўргандир. Пўстлоғида кимларнинг кафт излари бор экан? Шабадада қалтираб йилтиллаб турган бу сийрак барглар мўъжизадай туюлади, мен уларни ушлагим келдию, қўл теккизолмадим. Тиз чўкиб, тутнинг пўстлоғи бор томонга кафтимни узатсам, қўлим титраб, баданимга ўт югургандай бўлди.

– Ажабо... дедим аста силаб кўриб.

– Бўлмайди,— деди шу пайт тепамда турган Маъриф.

Ўрнимдан турдим. Ушлаш мумкин эмас экан, деб ўйлаб, ҳижолат тортдим.

Боғдан чиққандан кейин суриштирсам Маъриф «бўлмайди»ни бошқа маънода айтган экан. Унинг отаси бозорда ўтинфурушларга тарозибонлик қилар экан. Хонадонда ўтиннинг сифатини яхши билишади.

— Энди у ёнса ҳам тафт бермайди. Чиринди, — деди аскар.

АРВОҲ

Абдурахмоннинг буvasи бугун яна келди. Ўша-ўша оқ сурп ятак, шойи қийиқ, оппоқ соқоли ва ярашиқ сутдек салла...

Аммо, Абдурахмон «Келинг бува» дея олмади — бобонинг важоҳати хунук эди.

— Сен нима учун мени мужмал ялтоқи қилиб қўйдинг, болам. Сендан умидим шулмиди! Мен қачон нону-туз кўтариб ёвузларга пешвоз чиққан эканман, қани, айт! Бу қанақаси, мана энди мўмин-мусулмон олдида ё сен хоин, ё мен хоин. Нима деган одам бўлдим, ахир, мен сенга бўлган воқеани миридин-сиригача ҳикоя қилиб бермовдимми? Ё Оллоҳ, ўзингдан чиққан балого қайга борай давога.

— Ахир, бува...

— Менга қара! Наҳотки ёдингдан чиққан бўлса менинг ҳикояларим! Мен айтган эдим-ку, улар аввал қандайдир экспедиция... яъни илмий сайр-саёҳат деган баҳона билан келишган. Кейин қарасак, улар шубҳали деб ҳисоблаган одамлар битта-битта ғойиб бўла бошлади. Бизни нодон билиб, ерли қора халқ деб, устимиздан ҳукм юргузадиган бўлишди. Билсак, орқаларида минглаб лашкарунавкарлари бор экан. Биз паншаҳаю таёқ-чўкмор кўтариб далага, ўша қуролли келгиндиларга қарши чиқдик.

«Мингбоши қани?» деб жеркиди қарқарали чакмон кийган бир зот. Мингбоши қиличдан тап тортмайдиган тоғли йигит эди.

— Келгиндини кўи кўрган бу халқ — деб мурожаат қилди қилич таққан зобитларга, — ўлса ўладика ер суриб лашкарларингни боқмайди! Ўлса ўладика...

Шу пайт ўқ овози янграб, ялангтўш мингбошпмиз ер тишлади. Халқ олдинга ташланди. Рўпарадагилар найзасини ўқталиб, гурс-гурс одим ташлаб, осмонга ўқ отиб келавергандан кейин, тўхтадик. Буйруқ бўлди:

— Тиз чўк!

Тикка туравердик.

— Тиз чўк!

Мингбошининг гапи тўғри эди: ҳеч қачон бегонага тиз чўкмаганмиз. Тикка туравердик.

Аммо олдинг қатор тутдай тўкилавергандан кейин ерга қапишдик.

— Бош кўтарма!

Бош кўтарган ўққа учаверди... Ўлганга қайрилиб қараган ҳам, йиқилганга ёрдам бераман деган ҳам, бу хунхўрликка дош беролмай сесканган ҳам, шунчаки қимир этган ҳам ер тишлайверди. Олти юзга яқин киши эдик. Бари қирилиб кетди. Ё эшитмовдингми қон-ёш тўкиб айтган бу ҳикояларимни: —Айт, эшитмовдим дегин!!!

— Бува...

— Шу хунхўр қотилларга мен нону туз тутган эмишманми? Е оллоҳ! Қайси шайтони лаин сенга дарс берган, ҳей бола!

— Ахир, бува, бу ҳақда ҳеч қандай ҳужжат...

— Бувангнинг гувоҳлиги керак эмас сенга, ҳужжат керак! Худонинг шаҳодати керак эмас, сенга ҳужжат керак! Қирон қишлоқ яқинидаги бегуноҳ қурбонлар қонини шимган қутлуғ тупроқ бир ярим асрдан буён доду фарёд солиб, ловуллаб ётибди, сенга ҳужжат керак!

— Бува, Буважон, мени қарғаманг, ёш эдим, ёшлиқ қилибман...

Бу маҳал ҳалиги ловуллаб ётган ерданми, қаердандир иссиқ жизғинак ҳид анқиб Абдурахмон уйғониб кетди. Сапчиб туриб, негадир икки қўллаб, тирикманми дегандай, ўзини кучди. Вужуди совуқ терга ботган эди.

Бунинг мудҳиш туш эканини англаб ҳушига келганида биринчи ўйи шу бўлди:

«Оббо... яна ёлғон гапирдим!—деди у ичида, манглайини чангаллаб,— ёшлиқ қилибман эмиш: асли бу китобни ёзганимда эллик еттига кирган фан доктори эдим. Расво бўлди. Ёлғон гапирдим. Янаги келишларида энди мана шуни юзимга соладилар!»

У тўшакка ўзини юз тубан ташлади. Лекин дарров сапчиб турди — тагин уйқуга кетиб қолишдан қўрқарди. Кўпдан бери уйқусида ҳаловат йўқ,— кўзи кетди, дегунча босинқираб туш кўради. Тушда эса бобоси!

Айтгандай, у бобосини кўрган эмас-ку! Қандоқ қилиб таниб олаяпти? Туш экан-да, аҳмоқона туш... Бувасининг айтганлари ҳам ўз кўнглида ғимирлаган, ўзи билган ўйлар. Узинг билган ўйлар бошқа-ю, китоб бошқа экан. Шундай бўлмаса докторлик унвони қаёқда дейсиз? Юрар эди ҳали ҳам еттинчи синфга дарс бериб.

Иккинчи томондан... ўша ҳам дуруст эди бу азобли тунлардан кўра. Ҳозир ҳали ярим кеча. Абдурахмон яна уйқу элителидан қўрқарди. Ўз хаёлида пайдо бўлган бобони ёмон кўриб қолди... Оқ сурп ятак, Оқ соқол... Арвоҳга ўхшаб тушига киради. Деярли ҳар куни... Арвоҳ ҳам асли йўқ, одам хаёлида яратилган нарса. Лекин барибир, худди бор нарсадай кўринади, гаплашади, сўроқ қилади, қийнайди, азоб беради.

Бундан қутулиб бўлмайди. Абдурахмон ака. Чунки бу — бувангиз ҳам эмас; арвоҳ ҳам эмас, бу — ўзингиз. Одамнинг ўзидан қочиб қутулганини ҳеч эшитганмисиз?

ҚОДИРИЙНИ КУРГАНМАН-У

Мен Абдулла Қодирийни кўрганману кўрдим, деб айтолмайман. Бунга Ҳаким Назир айбдор. Марғилон бозорининг бешик растаси шинам чойхона бўлар эди. Домлам Обиджон ака билан битта нон, бир ҳовуч майиз олиб, энди чой чақирган эдик, домла:

— Ана, у ёққа қара...—деб қолдилар шивирлаб,— Абдулла Қодирий ўлтирибди.

Мен қарадим иккита соддагина, дўппили киши шахмат суришяпти. Шу ўйинга жуда берилган пайтим, газетада чиққан чигил масалаларни ечиб, grosмейстерларнинг ўйинларини таҳлил қилардим. Ҳалигиларнинг тахтасига қарасам — жуда қизиқ вазият!... Алёхин би-лан Капабланканинг машҳур партияси-ку бу!

— Наригиси ютади — дедим.

— Ўшаниси Қодирий-да,—деди Обиджон ака.

Менинг фикри-зикрим тахтадаги вазиятда эди,— шу вазиятда буюк Капабланка тахтдан йиқилган.

Қодирийни кўрдиму кўрдим, деб айтолмайман.

Бунинг Ҳаким Назирга нима даҳли бор, дерсиз? Ҳаким ака «Ленин учқуни»да ишлардилар. Шу газетада чиққан хабарларим учун қалам ҳақи ўрнига (пул болани бузади, деган бўлсалар керак) у киши менга шахмат юборганлар. Доналари жажжи, йилтироқ, тахтаси сирланган. Бунақасини кўрмаган эдим, Қўлтиғимда олиб юриб, шу ўйинга ружу қўйдим. Болалик экан-да... Болалик ҳам қолди. Шахмат ҳам қолди. Қодирий эса умрим, касбим, тақдирим...

Бундай бўлишини ким билиб ўтирибди дейсиз!

1992 йил.